

Випуск 17-18

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

КАМ'ЯНА ДОБА УКРАЇНИ

Пам'яті Д.Ю. Нужного

КИЇВ
Видавець Олег Філюк
2017

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Кам'яна доба України

Випуск 17-18

Пам'яті Д.Ю. Нужного

КИЇВ
Видавець Олег Філюк
2017

УДК 902(477)"632"

ББК 63.4(Укр.)

К 18

К 18 Кам'яна доба України: Збірник наукових статей. — Вип. 17–18. — Київ: Видавець Олег Філюк, 2017. — 240 с.

Черговий 17-18 випуск періодичного видання відділу кам'яної доби ІА НАНУ «Кам'яна доба України» присвячено пам'яті відомого українського археолога, дослідника верхнього палеоліту та мезоліту України Д.Ю.Нужного. Містить статті та публікації з проблематики палеоліту, мезоліту, неоліту.

Розраховано на археологів, істориків та краєзнавців – усіх, кого цікавить первісна археологія.

УДК 902(477)"632"

ББК 63.4(Укр.)

Затверджено до друку Вченою радою Інституту археології НАН України 14.11.2017

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

д.і.н., проф.	Залізник Л.Л. (головний редактор видання)
	Філюк О.В. (відповідальний редактор)
м.н.с.	Нездолій О.І. (відповідальний секретар)
д.і.н., чл.-кор.	Чабай В.П. (ІА НАНУ)
проф. археології	Джінджан Ф. Париж, Сорбонна
док. філософ., проф.	Ліллі М. ун-тет м. Халл, Великобританія
док. хаб., проф.	Кадров С., Інст. археології, Краків, Польща
д.і.н., пр.н.с.	Степанчук В.М. (ІА НАНУ)
д.і.н., проф.	Гладких М.І. (ІА НАНУ)
д.і.н., проф.	Ситник О.С. Інст. українознавства НАНУ
д.і.н., пр.н.с.	Сапожников І.В. (ІА НАНУ)
д.і.н., проф.	Отрощенко В.В. (ІА НАНУ)
к.і.н., с.н.с.	Кулаковська Л.В. (ІА НАНУ)

Науковий редактор випуску
доктор історичних наук, професор *Залізник Л.Л.*

Літературний редактор *Нездолій О.І.*

Комп'ютерна верстка *Пічкур Є.В.*

Надруковано в авторській редакції.

Переклад англійською мовою в авторській редакції.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

доктор історичних наук, професор *Клочко В.І.*

доктор історичних наук, професор *Магомедов Б.В.*

Свідоцтво про реєстрацію КВ №22372-122-72 ПР від 29.08.2016

ISSN 2519-2043

© Інститут археології НАН України, 2017
© Видавець Олег Філюк, 2017

ДМИТРО ЮРІЙОВИЧ НУЖНИЙ
(06.08.1959 — 16.07.2016)

ЗМІСТ

AD MEMORIAM

<i>Кротова О.О., Ступак Д.В.</i> ДМИТРО ЮРІЙОВИЧ НУЖНИЙ. ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ. БІБЛІОГРАФІЯ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ДМИТРА ЮРІЙОВИЧА НУЖНОГО.....	6
<i>Krotova O.O., Stupak D.V.</i> DMYTRO YURIIOVYCH NUZHNYI. LIFE AND CREATIVE WAY. DMYTRO YURIIOVYCH NUZHNYI SCIENTIFIC WORKS BIBLIOGRAPHY.....	6

СТАТТІ

<i>Нужний Д.Ю., Шидловський П.С., Лизун О.М.</i> СЕМЕНІВСЬКІ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНІ СТОЯНКИ В КОНТЕКСТІ ЕПІГРАВЕТУ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я.....	16
<i>Nuzhnyi D.Yu., Shydlovskiy P.S., Lyzun O.M.</i> UPPER PALAEOOLITHIC SITES OF SEMENIVKA IN THE CONTEXT OF EPIGRAVETTIAN OF THE MIDDLE DNIEPER AREA.....	16
<i>Степанчук В.М., Ветров В.С., Скоріков В.А.</i> ДОСЛІДЖЕННЯ НИЖНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ РІВНИННОЇ УКРАЇНИ: ОГЛЯД ПОТОЧНИХ ДАНИХ.....	48
<i>Stepanchuk V.M., Vietrov V.S., Skorikov V.A.</i> STUDIES ON THE LOWER PALAEOOLITHIC OF THE OPEN LANDSCAPES OF UKRAINE: OVERVIEW OF CURRENT DATA.....	48
<i>Кротова О.О.</i> ПЛАНІГРАФІЯ РОЗТАШУВАННЯ КІСТЯНИХ ВИРОБІВ НА АМВРОСІВСЬКІЙ СТОЯНЦІ.....	66
<i>Krotova O.O.</i> THE LOCATION OF BONE TOOLS AT THE AMVROSIEVSKA CAMPSITE.....	66
<i>Залізняк Л.Л., Ветров Д.О., Хоптинець І.М.</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ГРАВЕТСЬКОЇ СТОЯНКИ ТРОЯНОВЕ 4В ПІД НОВОМИРГОРОДОМ у 2013–2016 роках.....	79
<i>Zalizniak L.L., Vietrov D.O., Khoptynets I.M.</i> INVESTIGATION GRAVETTIAN SITE TROYANOVE 4B NEAR NOVOMIRGOROD TOWN IN 2013—2016.....	79
<i>Нездолій О.І.</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ КОРОБЧИНЕ-КУРГАН у 2016 р.....	101
<i>Nezdolii O.I.</i> INVESTIGATIONS OF KOROVCHYNE-KURHAN PALEOLITHIC SITE in 2016.....	101
<i>Васильєв П.М.</i> СТОЯНКА ПОГОН: МІКРОЛІТИЧНИЙ КОМПЛЕКС.....	113
<i>Vasyliiev P.M.</i> POGON SITE: MICROLITHIC COMPLEX.....	113
<i>Сапожников І.В., Матвіїшина Ж.М.</i> ПАЛЕОЛІТ І ТЕФРА ЛЕСОВОГО РОЗРІЗУ РОКСОЛАНИ НА НИЖНЬОМУ ДНІСТРІ.....	122
<i>Sapozhnykov I.V., Matviishyna Zh.M.</i> PALEOLITHIC AND TERHRA OF LOESS SECTION AT ROKSOLANY IN THE LOWER DNIESTER RIVER REGION.....	122
<i>Піструїл І.В.</i> НАКОНЕЧНИКИ МЕТАЛЬНОЇ ЗБРОЇ У МИСЛИВЦІВ НА СТАДНИХ КОПИТНИХ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ АНЕТІВКА 2.....	137
<i>Pistruil I.V.</i> ARROWHEADS OF THROWING WEAPONRY OF HERD ANIMALS HUNTERS OF UPPER PALAEOOLITHIC SETTLEMENT OF ANETIVKA 2.....	137

УДК: 903.4 (477) «632»

**Нужний Д.Ю., Шидловський П.С.,
Лизун О.М.***

СЕМЕНІВСЬКІ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНІ СТОЯНКИ В КОНТЕКСТІ ЕПІГРАВЕТУ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

**Nuzhnyi D. Yu., Shydlovskiy P.S.,
Lyzun O.M.**

UPPER PALAEOLITHIC SITES OF SEMENIVKA IN THE CONTEXT OF EPIGRAVETTIAN OF THE MIDDLE DNIEPER AREA

У статті наведено повну, враховуючи останні дослідження, статистику крем'яних та фауністичних комплексів Семенівських стоянок і подано господарську та культурну інтерпретацію пам'яток у контексті епіграветської індустрії Середнього Подніпров'я.

Ключові слова: Україна, Середнє Подніпров'я, палеоліт, епігравет, Семенівський комплекс стоянок, крем'яний інвентар, техніко-типологічний аналіз.

Розташування та історія дослідження

Верхньопалеолітичні стоянки Семенівка 1, 2 та 3 (50° 14' N, 31° 34' E) знаходяться за чотири кілометри на схід від с. Семенівка (Баришівський р-н Київської обл.) та в 70 км на південний схід від Києва (рис. 1, 2). Пам'ятки розташовані на північному схилі шести-двадцяти метровою мису лесової тераси, що обмежена лівим берегом невеликої балки, протяжністю вісім кілометрів. Ця балка впадає в долину р. Трубіж (лівий доплив Дніпра) за два кілометри від місця злиття Трубежа з його лівою притокою Недрою.

Пам'ятка Семенівка 1 розташовувалася на нижній частині північного схилу мису, близько шести метрів над сучасним тальвегом балки. Стоянка виявлена засновниками Баришівського краєзнавчого музею В.С. Костенко та Ю.В. Костенко в 1984 р. (Костенко 2015). Пам'ятка була повністю досліджена в ході рятувальних розкопок Д.Я. Телегіним, Ю.Г. Колосовим та Д.Ю. Нужним.

Семенівка 2 була виявлена протягом того ж польового сезону, але досліджена Д.Ю. Нужним у 1992—1996 та 1999 рр. Ця пам'ятка розташована за 200 м на південний схід від Семенівки 1, також на північному схилі того ж мису, але топографічно вище (11 м над сучасним тальвегом балки) на лесовій терасі і за 150 м від краю вододільного плато. Ця ділянка лесового плато між Трубежем та Супоєм (20 м висотою над тальвегом балки) є найвищою вододільною точкою в окрузі 25 км² у місці сходження долин Дніпра, Трубежа та Недри. За 500 м на північний схід від стоянки, на плато розташована відома курганна група бронзового —

раннього залізного віків «Вибла Могила», яка також асоціюється з найвищою точкою в окрузі (132 м над рівнем моря) (рис. 2).

Пам'ятка Семенівка 3 була виявлена Д.Ю. Нужним у 1996 р. та досліджувалася протягом наступних трьох років. У польові сезони 2004—2008 рр. було продовжено дослідження стоянки Кафедрою археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (П.С. Шидловський). Пам'ятка розташовується за 50 м на схід від Семенівки 2 у напрямку до краю плато, у підніжжі згаданої курганної групи. У розвідковому шурфі площею 2,0 м², закладеному між цими стоянками не виявлено жодних культурних решток палеолітичного часу. Периферійні ділянки стоянки залишаються неповністю розкопаними до сьогодні.

Лівобережжя Київського Подніпров'я є досить показовим із точки зору палеогеографії. Пізньопалеолітичні стоянки на лівобережжі прив'язані до найвищої лесової тераси Дніпра. У межах річки Дніпра та Трубежа ця тераса цілком відсутня, натомість яскраво виражена на лівому березі Трубежа, де, поблизу найвищої точки в межах річки Трубежа й Супою і розташовуються Семенівські стоянки. Нижче за течією ця тераса робить вигин у бік долини Супою, навпроти якого, на лівому березі цієї річки, розташована стоянка Добранічівка, і виклинується в долину Дніпра в районі с. Гельмязів.

З нашої точки зору, протяжність цієї тераси з Подесення, через Трубіж до Супою, фіксує корінний лівий берег пра-Дніпра, на якому і розташовані пізньопалеолітичні стоянки Семенівка 1—3, Добранічівка та нові місцезнаходження, відкриті нещодавно в районі с. Безпальче Драбівського району Черкаської обл. — Шлях I та Паламарі I (рис. 1, 3—5). Окрім того, на протилежному краю того ж плато, на якому розташовані Семенівські

* ШИДЛОВСЬКИЙ Павло Сергійович — кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка; вул. Володимирська, 60, м. Київ, 01033, Україна; pav.shy@gmail.com

ЛИЗУН Олександр Миколайович — аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка; вул. Володимирська, 60, м. Київ, 01033, Україна; oleksii.lyzun@gmail.com

стоянки, що виходить у долину Супою, нещодавно виявлено місцезнаходження мамонтової фауни (с. Кулябівка) (рис. 1, 1). Серед знайдених при прокопці колодязя кісток наявні фрагмент трубчастої кістки та хребець мамонта, що за характером решток породи на кістках, залягали в лесових відкладах.

Розташування пізньопалеолітичних місцезнаходжень, разом із Добранічівкою та Семенівськими пам'ятками на високих лівобережних терасах Супою та Трубежа дозволяє по-новому поглянути на характер заселення дніпровського лівобережжя в пізньопалеолітичну епоху. Місцезнаходження пам'яток маркують лівий корінний берег пра-Дніпра, дренаж якого в пізньому плейстоцені здійснювався із Середнього Подесення, долиною Трубежа та пониззям Супою. Таке просторове поширення технологічних комплексів пізнього палеоліту дає можливість стверджувати про наявність «коридору» між середньодніпровськими правобережними пам'ятками та пам'ятками Подесення по високій лесовій терасі пра-Дніпра (Шидловський, Лизун 2017: 128).

Семенівка 1.

Протягом 1984 р. на площі мису було досліджено 59 м² в основному розкопі та 36 м² у 12 шурфах (Телегін та ін. 1984; Телегін 1991: 3—5). Однак культурні рештки були сконцентровані на досить обмеженій площі — 9,0 м² (рис. 3) та містили деякі частини скелету бурого ведмедя (*Ursus arctos* L.) (нижню щелепу, частину тазової, три хребця, лопатку та чисельні фрагменти ребер). Неповдалік розташовувалося скупчення відібраних та ретельно складених 35 мамонтових кісток (*Mammuthus primigenius* Blum.) (п'ять бивнів, дев'ять тазових, три лопатки, чотири стегнові та передпліччя, шість променевих та сім фрагментів різних трубчастих кісток). Бивні були розміщені у верхній частині скупчення. Інші рештки мамонта (два бивні, одна лопатка, одна стегнова та один фрагмент трубчастої кістки) були виявлені поряд зі скупченням.

Фауністичні рештки супроводжувалися всього чотирма крем'яними виробами (дистальна частина ланцетоподібного вістря з притупленим краєм, кутовий різець, пластина та відщеп) (рис. 3, 1—4). Призматична пластина виявлена в скупченні мамонтових кісток. Інші крем'яні вироби виявлені в ході розчистки решток ведмедя. На фрагменті вістря не збереглася базальна частина й воно було пошкоджене діагностичним зламом від використання в якості наконечника стріли (Нужний 1992: рис. 40). Не виявлено жодних слідів вогнищ або залишків кісткового вугілля. Ці культурні рештки залягали у жовтому лесоподібному суглинку на глибині 1,2—1,5 м від сучасної поверхні, що була зруйнована внаслідок розмиву ґрунтової дороги. У численних шурфах, закладених на периферії стоянки інших знахідок не виявлено. Радіо-

вуглецевий аналіз за трубчастою кісткою ведмедя (Кі-5510), датує пам'ятку 13 600 ± 160 р. тому, що дещо молодше за Семенівку 2.

Семенівка 2.

Протягом семи років розкопок було досліджено 158 м² культурного шару в основному розкопі та у 7 шурфах (кожний по 2 м²). В основному розкопі було простежено наступна стратиграфія (рис. 4):

1. чорний голоценовий ґрунт, ораний у верхній частині (потужність 0,6—0,7 м);
2. шар перемішаного лесоподібного суглинку сильно перероблений земляними тваринами з рештками культурного шару в жовтому лесі в нижній частині (1,2—1,4 м);
3. жовтий шаруватий лес із дрібними марганцевими та вапняковими стяжіннями та прошарками білого піску (простежено до глибини 2,0 м) в нижніх горизонтах розкопу.

Культурний шар — значно зруйнований діяльністю земляних тварин і залягав у лесоподібному суглинку на глибині 1,5—1,65 м. Він складався з незначної кількості кісткового вугілля, крем'яних виробів, фауністичних решток, мушель молосків, вохри та шматочків бурштину. У результаті діяльності земляних тварин, значна частина матеріалу була переміщена вертикально і знаходилась на глибині від 0,5 м від сучасної поверхні до 2,2 м. Початкове розміщення культурного шару можливо визначити за великими мамонтовими кістками та вищою концентрацією артефактів саме на глибині 1,5—1,65 м. Лише на цій глибині спостерігалось горизонтальне положення крем'яних виробів. Абсолютне радіокарбонове датування Семенівки 2 — 14 200 ± 180 р. тому (Кі-5509), що повністю корелюється з геологічними і археологічними даними та кореспондується з датуванням найближчої пам'ятки Семенівка 1.

На стоянці не було виявлено жодних значних об'єктів із використанням кісток мамонта (жител, ям, вогнищ тощо). Однак, овальна концентрація (13 × 8,0 м) крем'яних виробів і, особливо, фауністичних решток та кісткового вугілля спостерігалась в центральній частині розкопу. Таким чином, площа стоянки, повністю досліджена розкопками, мала овалоподібну концентрацію розмірами приблизно 17 × 13 м та була витягнута з півночі на південь. Фактично всі фауністичні рештки (79 екз.) з цієї площі представлені виключно мамонтом (*Mammuthus primigenius* Blum.). Переважна більшість кісток сильно фрагментована і найбільші рештки представлені екземплярами 23—11 см завдовжки. Серед визначених анатомічних частин (54 екз.) значну кількість складають фрагменти ребер молодого мамонта (47 екз.). Інші частини скелета представлені одним відщепом із бивня, трьома уламками тазової, двома фрагментами трубчастих кісток та одним шматком епіфізу.

Палеозоологічний комплекс стоянки також включав 10 мушель морських молюсків (вісім *Nassa reticulata* та дві *Cyclope neritea* L.). Ці види молюсків як у верхньому плейстоцені, так і зараз, поширені виключно в басейні Чорного моря, розташованого більш ніж за 400 км на південь від місця розташування пам'ятки. Інші мушлі представлені прісноводно-морською *Theodoxus* sp. (один екземпляр), що і зараз живе в чорноморському регіоні, але в дельтових біоценозах, та три мушлі вимерлого морського молюска *Dorsanum* sp., що зустрічається у верхньоміоценових відкладах. Останні розташовані майже за 200 км на південний захід від стоянки. П'ять мушель від *Nassa reticulata* (рис. 5, 2), дві від *Cyclope neritea* (рис. 5, 1) та одна від *Theodoxus* sp. були використані для виготовлення прикрас, про що свідчать отвори різного розміру та залощені зовнішні поверхні. За слідами обробки, отвори виготовлялися шляхом розширення початкового пропилю. Одна мушля *Nassa reticulata* та всі *Dorsanum* sp. не мали отворів.

Сировиною для виготовлення крем'яних виробів слугували різні породи кременю — канівський, дніпровський моренний, сеноманський із верхніх відділів крейдової системи, причому доля першого перевищує 50 % від всіх кременів загалом. Виходи цих типів кременю зафіксовано на дніпровському правобережжі. Канівські дислокації є єдиною територією в Середньому Подніпров'ї, де зафіксована наявність первинних родовищ «канівського» кременю. Складна геологічна будова цих дислокацій, розташованих на південь від м. Канів, характеризується виходом на поверхню давніх геологічних горизонтів юрської та крейдової систем. Шар із крем'яними конкреціями залягає над темно-сірими келовейськими глинами юрської системи, підстеляє сеноманські пісковики й належить до т. зв. «шару Виржиківського», що відноситься до альбського ярусу нижнього відділу крейдової системи мезозойської групи (С₁ al) (Палієнко та ін. 1972: 12—13). Особливі умови формування цього кременю надали сировинні певних ознак, що вирізняють її від інших типів кременю. Гальки та конкреції розмірами від 5,0 см до 25 см вкриті «митюю», часто пористою кіркою чорного кольору, всередині чорного кольору та з жовтувато-коричневою підкіркою. Слід відмітити, що цей тип кременю слугував сировиною для виготовлення більшості виробів на таких пам'ятках, окрім Семенівських стоянок, як Межиріч, Гінці та Добраничівка (Шидловський 2005а: 31—39).

Крем'яний комплекс стоянки за всі роки досліджень нараховує 3780 виробів. Він складається з 199 виробів із вторинною обробкою (або 5,3 % від усіх виробів), 813 пластин, пластинок та їхніх фрагментів, 55 нуклеусів та 2713 екземплярів дебітажу (включно з 16-ма відщепами підправки площадок нуклеусів, 40 реберчастими пластинками та 25 різцевими сколами).

Усі пластини та вироби з них становлять 967 екземплярів, що складає 25,6% від комплексу. Серед виробів з вторинною обробкою, 154 екземпляри (або 77,3%) сформовані на пластинах та пластинках. Загалом, комплекс Семенівки 2 дуже спрощений та складається з дуже обмеженого числа типологічних категорій знарядь.

Серед 37 більш-менш морфологічно виразних нуклеусів переважають призматичні вироби 3,0—5,5 см завдовжки із двома протилежними площадками (23 екз.) та включають форми зі скісними та прямими ударними площадками. У колекції представлені також нуклеуси з однією ударною площадкою — 12 екз. Нуклеуси та нуклеоподібні уламки складають загалом усього 1,5 % від крем'яного комплексу.

Різці (97 виробів або 49 % знарядь) є домінуючою категорією серед виробів із вторинною обробкою. Найбільша кількість представлена кутовими варіантами на зламаних пластинах та пластинках (рис. 5, 25—31). Загалом вони не є масивними. Незначною кількістю представлені різці з декількома лезами та комбіновані з іншими знаряддями (рис. 5, 45—48). Різноманітні бокові різці виготовлені в основному на пластинах. Серед останніх, найбільше виробів зі скісним та увігнутим ретушуванням (рис. 5, 32, 36). У незначній кількості в колекції також наявні різці з поперечним різцевим сколом та серединні різці (рис. 5, 37—44).

Другим за чисельністю типом знарядь виступають різноманітні мікроліти з притупленим краєм, ретушовані мікропластини та відходи їхнього виробництва (47 виробів, або 24 % від знарядь). Значна кількість цих виробів сильно фрагментована в процесі виробництва й утилізації та виготовлена на пластинках і мікропластинах стрімкою або напівстрімкою ретушкою по дорсальній поверхні вздовж краю заготовки. Вентральна напівстрімка та навіть обрубувальна ретуш використовувалася для обробки базальних частин вістер або для поперечного тронкування сторін прямокутників. Для виготовлення мікролітів інколи використовувалася техніка мікрорізцевого сколу. Вперше, серед верхньопалеолітичних стоянок Європи, мікрорізець був поєднаний ремонтажем із незакінченим ланцетоподібним вістря (рис. 5, 7—8). Єдиний випадок подібного сполучення в західно-європейському верхньому палеоліті виявлено на мадленській стоянці Сольве у Франції, де вістря з притупленим краєм було поєднано з дистальним мікрорізцем (Bordes 1957: 578—582).

Мікроінвентар Семенівки 2 складається з двох типів вкладенів: маленькі ланцетоподібні або мікрограветські вістря, інколи з різноманітною підправкою основи (рис. 5, 4—6, 8—9) та вузькі типові та атипові прямокутники з одним або двома тронкованими кінцями (рис. 5, 10—11, 19).

Тільки п'ять класичних прямокутників ретельно виготовлені з двома тронкуваннями на протизаги більшості, що не мають закінченого оформлення обох кінців. З-поміж тронкованих та фрагментованих пластинок із притупленим краєм, деякі вироби являються фрагментами як прямокутників, так і базальними частинами вже згадуваних вістер. Деякі прямокутники та фрагменти пластинок із притупленим краєм мають нерегулярну дрібну ретуш від використання по гострому краю пластинки, та поперечний злам від використання в якості елементів дистанційної зброї. Такі ознаки є прямим результатом використання мікролітів у якості вкладнів до складених бокових лез у різноманітних наконечниках з органічних матеріалів (Nuzhnyi 1990: 113—123). Інші типи мікролітів представлені мікропластинками з дрібним ретушуванням, проксимальними та медіальними частинами пластинок із притупленим краєм.

Серед типологічно визначених категорій знарядь представлена група поперечно або скісно тронкованих пластин (5,2 % від знарядь) (рис. 5, 21—24). Найвні також чотири атипові скребачки, або схожі тронковані форми (2 % від знарядь), три проколки або свердла. Інші морфологічно визначені вироби — відщепи та пластини з виїмками, та 21 пластина з нерегулярним ретушуванням, можливо від використання. Подібна обробка також простежена й на відщепках. Ці категорії складають 11 % та 3,0 % від знарядь, відповідно. Загальні статистичні дані крем'яного інвентарю представлені в Таблиці 1.

Серед іншого матеріалу, з пам'ятки походять два невеликих фрагменти обробленого бивня мамонта, шматок пісковика зі слідами абразивної обробки та шматочки малинової вохри. Випадкові знахідки невеличких (0,5—0,8 см) конкрецій місцевого дніпровського бурштину, представлені шістьма екземплярами. Виявлено одну краплеподібну конкрецію, що була перфорована у верхній частині (рис. 5, 49). Використання місцевого бурштину для виробництва прикрас і предметів мистецтва досить типове для епіграветських пам'яток Середнього Подніпров'я (Шовкопляс 1965: 302). Перфоровані конкреції є найпоширенішою категорією прикрас із бурштину в комплексах Добраничівки, Мізину та, особливо, у Межирічі (Пидпличко 1976: 157).

Семенівка 3

На сьогоднішній день досліджено 172 м² цієї пам'ятки (рис. 6). Геологічні умови залягання культурного шару, стан збереженості та структура пам'ятки ідентична до описаної вище стоянки Семенівка 2. Однак ця пам'ятка являє собою потужнішу концентрацію, враховуючи загальну кількість крем'яних виробів, знарядь із кременю та бивня, мушель моллюсків і фауністичних решток (Нужний та ін. 1998: 115—118; Опанасюк,

Шидловський 2005: 38—43; Шидловський та ін. 2006: 381—385).

Стратиграфічні умови, зафіксовані в розкопі, наступні:

0,0—0,56 (0,82) м — голоцен (*h1*). Чорноземний ґрунт, темно-сірий до чорного, пухкий, пілуватий, грудкуватий тонкопористий. Нижня межа нечітка і нерівна із затьоками та язиками через значну переритість кротовинами і червороїнами;

0,56 (0,82)—2,25 (2,33) м — пізньопричорноморський лес (*рс3*). Лес світло-сірий, донизу до сірувато-палевого, неоднорідно забарвлений через значну перемішаність із гумусовим матеріалом голоценового ґрунту (активна діяльність педофауни). Пілувато-легкосуглинний, пористий, безструктурний. Виповнений борошністими карбонатами, а з глибини 1,3—1,4 м колір набуває палевого відтінку, поширені карбонати у вигляді дрібних стяжків. Кротовини мають діаметр 6,0—8,0 см і дуже поширені. Перехід донизу помітний, нерівний, ерозійний. З 1,6 м з'являються рештки жовтавого не шаруватого лесу, не переробленого діяльністю землеріїв. З 1,8 м простежений стерильний жовтий лес із тонкими прошарками світлого піску та стяжіннями карбонатів.

2,25 (2,33) м і глибше, досягає 4,0 м — ранньопричорноморський лес (*рс1*). Потужний палеовий лес, однорідніше забарвлений порівняно з попереднім горизонтом, шаруватий, пілуватий. Структура призматично-грудкувата. Найвні прошарки тонкого піску, світлішого кольору, потужністю 1,0—2,0 см, кількістю до 20 (на глибині 3,2 м) (Шидловський 2009: 79—80).

Найбільша кількість культурних решток походить із сірувато-жовтого строкатого суглинку, який являє собою верству неодноразово змішаних кротовинами чорнозему та верхніх шарів плейстоценового лесу. Саме з ним був пов'язаний зруйнований культурний шар стоянки, і в ньому, починаючи з глибини 1,6 м траплялася більшість фауністичних решток. Найбільша концентрація археологічного та фауністичного матеріалу спостерігалася на глибині 1,8—1,9 м. Нижче, у шарі шаруватого світло-жовтого лесу з лінзами піску, кількість культурних решток різко зменшується і з глибини 2,0 м вони присутні лише у кротовинах.

Планіграфія Семенівки 3 також подібна до Семенівки 2. Відмічена повна відсутність значних конструкцій із мамонтових кісток та зовнішніх вогнищ. Судячи з дослідженої площі, концентрація культурних решток також мала овалоподібну форму та розташовувалася в тому ж напрямку, що і Семенівка 2. Однак фауністичні рештки на Семенівці 3 виявлено в більшій кількості, вони були сконцентровані у групи, в яких кістки знаходились у хаотичному положенні, часто одна на одній. Інколи навіть великі мамонтові кістки розташовувалися вертикально чи похило.

Таблиця 1. Крем'яний інвентар семенівських стоянок

ВИРОБИ	СЕМЕНІВКА 2	СЕМЕНІВКА 3
МІКРОЛІТИ	47 (23,6% від знарядь)	185 (35,3% від знарядь)
- ланцетоподібні вістря з ретушованою основою	4	2
- ланцетоподібні вістря без ретушованої основи	2	3
- мікрогравецькі вістря з ретушованою основою	-	5
- мікрогравецькі вістря без ретушованої основи	-	3
- бойові частини вістер з притупленим краєм	3	6
- типові прямокутники	5	24
- атипові прямокутники	4	10
- фрагменти прямокутників або тронковані базові частини вістер із затупленим краєм	9	53
- тронковані мікропластини та їх фрагменти	1	10
- проксимальні фрагменти мікролітів із затупленим краєм	6	16
- дистальні фрагменти мікролітів із затупленим краєм	-	7
- медіальні фрагменти мікролітів із затупленим краєм	9	39
- мікрорізець-підправка	-	1
- проксимальні мікрорізиці	2	2
- дистальні мікрорізиці	2	3
- мікрорізець-брак	-	1
РІЗЦІ	97 (48,7%)	172 (32,8%)
- кутові на пластинах	31	60
- кутові на відщеплах	9	6
- бокові на пластинах	19	75
- бокові на відщеплах	11	6
- серединні на пластинах	17	8
- серединні на відщеплах	10	10
- комбіновані	-	5
- фрагменти різців	-	2
ТРОНКОВАНІ ПЛАСТИНИ	11 (5,5%)	36 (6,9%)
ТРОНКОВАНІ ВІДЩЕПИ	-	2 (0,4%)
АТИПОВІ СКРЕБАЧКИ	4 (2%)	-
СКРЕБАЧКИ		9 (1,7%)
- кінцеві на пластинах	-	4
- кінцеві на відщеплах	-	2
- з «носиком» на відщепі	-	1
- атипові подвійні на відщеплах	-	2
СТАМЕСКИ	2 (1%)	-
ПРОКОЛКИ-СВЕРДЛА	3 (1,5%)	19 (3,6%)
ПЛАСТИНИ З НЕРЕГУЛЯРНОЮ РЕТУШШО АБО ВИЙМКАМИ	28 (14,1%)	62 (11,8%)
ВІДЩЕПИ З НЕРЕГУЛЯРНОЮ РЕТУШШО АБО ВИЙМКАМИ	7 (3,5%)	39 (7,4%)
Всього виробів з вторинною обробкою	199 (5,3% від комплексу)	524 (6,2% від комплексу)
ПЛАСТИНИ ТА ПЛАСТИНКИ	813 (22,7% від відходів)	1963 (24,9% від відходів)
НУКЛЕУСИ	55 (1,5%)	104 (1,3%)
- двоплощадкові	25	43
- одноплощадкові	12	25
- нуклеподібні та аморфні	18	36
СКОЛИ ПІДПРАВКИ ПЛОЩАДКИ	16 (0,4%)	43 (0,6%)
РЕБЕРЧАСТІ СКОЛИ	40 (1,1%)	155 (2%)
РІЗЦЕВІ СКОЛИ	25 (0,7%)	95 (1,2%)
ВІДЩЕПИ ТА ЛУСОЧКИ	2632 (73,5%)	5529 (70,1%)
Всього відходів виробництва	3581 (94,7% від комплексу)	7889 (93,8% від комплексу)
ВСЬОГО у комплексах	3780	8413

Необхідно відзначити, що на дослідженій площі п'ятьма групами фауністичних решток була сформована округла структура 5,0 м діаметром. Найбільш виражена концентрація кісток спостерігається з північного боку структури. У середині останньої через інтервал 25—30 см були вертикально поставлені великі мамонтові кістки. З нашої точки зору, виявлена конструкція є рештками легкого житла, що підтверджується вищою концентрацією крем'яних артефактів, виробів із бивню та, особливо, прикрас із мушель моллюсків, які знаходилися в межах означеної споруди. Ці прикраси, скоріш за все, були нашіті на одяз мешканців та легше губилися в замкненому просторі житла.

Загальна кількість крем'яних виробів (8413 екз.) та знарядь (524 екз.) виявлених у ході дослідження Семенівки 3, значно більша, ніж у комплексі Семенівки 2. Однак основні індекси обох комплексів та технологічні особливості дуже схожі. Призматичні нуклеуси з двома протилежними площадками становлять більшість серед нуклеусів та нуклеоподібних уламків, загальний відсоток яких складає лише 1,3 % від крем'яного комплексу (рис. 7). Усі пластини та вироби з них нараховують 2670 екземплярів, що становить 31,7 % від комплексу.

Більшість виробів із вторинною обробкою (457 або 87,2 %) виготовлені на пластинах та пластинках. Для проведення технологічного аналізу первинної обробки на Семенівці 3 нами були обрані пластинчасті заготовки та знаряддя на них. По-перше, технологія виробництва в східному епіграветі була орієнтована на отримання тонких пластинчастих заготовок і тому саме у специфіці виготовлення цих преформ у повній мірі будуть проявлятися особливості кременеобробки конкретної пам'ятки. По-друге, пластини є масовим матеріалом, а значить дозволяють провести репрезентативну вибірку. По-третє, на більшості епіграветських стоянок Середнього Подніпров'я відсутні (або наявні в обмеженій кількості) нуклеуси, що знаходяться на ранній стадії розщеплення, у той час як аналіз пластин дозволяє достатньо повно відтворити послідовність дій при первинній обробці кременю. Порівняння розмірів заготовок та виробів із вторинною обробкою дозволить прослідкувати існування вибірки стародавніми майстрами сколів із конкретними параметрами для виробництва тих чи інших знарядь.

Основною ціллю виробництва в Семенівці 3 були «чисті» пластини та пластинки. Співвідношення довжини і ширини таких виробів у середньому складає 2,95, коливаючись в діапазоні від 2,0 до 4,0 за рідкісними винятками (рис. 16). Реконструкція перших етапів розщеплення може бути розглянута по морфології дорсальної сторони пластин. Можна зазначити, що в комплексі Семенівки 3 переважають форми з паралельною

огранкою. Типи з паралельною огранкою і природною поверхнею (кіркою на грані) зустрічаються нечасто (~13 %), а форми, де більше 60 % дорсальної сторони займає кірка (ідентифікуються як первинні) є кількісно мізерними і складають 7,83 % від загальної кількості пластин. Це ще раз свідчить про значну віддаленість пам'ятки від покладів сировини та принесення крем'яного матеріалу на стоянку (рис. 17).

Повздожній напрям сколювання є доміантним серед вибірки пластин — 56,09 %. Зустрічне сколювання є кількісно другим — 15,22 %. Всупереч цьому, серед невеликої кількості нуклеусів (1,3 % від загальної кількості), їхні двоплощадкові форми переважають над одноплощадковими — 43 проти 25 екземплярів. Причиною переважання повздожніх пластин може бути технологія, що не була в повній мірі орієнтована на регулярне одночасне сколювання із двох площадок: одна з них була основною, а інша допоміжною. Остання використовувалася для усунення технологічних проблем у процесі розщеплення або могла бути знищена зустрічним пірнаючим сколом.

Для Семенівки 3 характерні такі типи площадок: точкова — 49,67 %, лінійна — 14,57 %, рівна — 27,81 %, двогранна — 3,97 %, природна — 1,32 %, інші — 2,65 %. Усі вони неглибокі, ширина в середньому 4,0—6,0 мм. Навіть на лінійних і рівних площадках часто простежується точка удару, причому в останніх вона інколи тяжіє на латеральний край. Обробка карнизу простежена в суттєвій кількості необроблених пластин — 43,14 %, конічний початок сколювання характерний для 41,83% екземплярів, а виїмчаста фасетка зустрічається в 35 %. Дистальні закінчення сколів переважно «пероподібні», рідше прямі. Пластини з подібними характеристиками мають тенденцію до слабого викривлення профілю і є достатньо тонкими (рис. 15).

Загалом для Семенівки 3 характерна типова ударна пізньопалеолітична техніка сколювання. На застосування м'якого відбійника (вірогідно органічного) вказує сукупність вищенаведених факторів, таких як переважання лінійних і точкових площадок, жорстка необхідність редукування карнизу, морфологія пластин.

Метричні параметри ширини пластин є одним із найзручніших критеріїв для визначення стратегії підбору заготовок. Середня ширина необроблених пластин у Семенівці 3 складає 12,97 мм з основною масою напівфабрикатів у межах 7,0—17 мм і піком на 12 мм, довжина 37,19 мм, із більшістю в межах 21—44 мм, а товщина 4,54 мм. У той час як для мікролітичних форм такий показник становить 7,85 мм, а для різців — 16,12 мм. На відповідному графіку помітно, що пікові морфологічні значення ширини для кожної окремої групи виробів будуть різні. Для виготовлення різноманітних мікролітів свідомо відбиралися неши-

роки заготовки (6,0—0,9 мм), з тонким перетином і слабким вигином профілю, пероподібним закінченням. Для виробництва знарядь використовувалися інші типи пластин — широкі (12 мм і вище), порівняно товсті, нерідко із залишками первинної кірки. При цьому ширина різців коливається в межах 14—17 мм та 19—23 мм, з яскраво вираженим піком на 16 мм (рис. 15).

Загалом, морфологічні та технологічні особливості крем'яних виробів і визначені типологічні категорії виробів з обох пам'яток є ідентичними. Однак кореляція між основними категоріями знарядь дещо відрізняється. Найчисельнішим типом знарядь є мікроліти з притупленим краєм (185 виробів або 35,3 % від знарядь). Вони представлені переважно вузькими прямокутниками з обома або одним тронкованим кінцем (рис. 10, 26—39, 42—44, 58, 62—63, 67—68). Другий тип мікролітів — це ланцетоподібні та мікрограветські вістря з різною обробкою базової частини (рис. 10, 12, 16—25). Чисельні фрагменти мікролітів із притупленим краєм та тронкуванням являються зламаними частинами прямокутників і базальних частин вістер. Ця відносно велика група (35 екз.) має діагностичні сколи від використання в якості наконечників стріл та вкладнів бокових лез набірних вістер. Як і в Семенівці 2, спостерігається використання мікрорізнцевої техніки для виробництва мікролітів (рис. 10, 1—6, 16).

Другою за чисельністю категорією знарядь на Семенівці 3 є різці (172 екз., або 32,8 %) виготовлені із середньошироких пластин. Однак серед останніх, на відміну від Семенівки 2, бокові різновиди більш численні (рис. 8, 1—10, 13, 16). Кутові та серединні різці також присутні. Деякі вироби мають декілька лез. Принципова різниця між наборами знарядь Семенівки 2 та 3 — це присутність на останній шести типових кінцевих скребачок на пластинах, двох подвійних скребачок та однієї скребачки «з носиком» на відщепі (загалом усього лише 1,7 %) (рис. 9, 16, 18, 20—25). Поява цих, а також інших знарядь з обробки шкіри — 19 крем'яних проколок (рис. 9, 1—15), пов'язана з присутністю на Семенівці 3, окрім мамонта, решток інших тварин, шкіра яких була придатна до вичинки. Інші знаряддя в комплексі становлять тронковані пластини, пластини та відщепи з нерегулярною ретушшю та виїмками (рис. 9, 17, 19, 26—29).

На противагу Семенівці 2, на цій пам'ятці фауністичний комплекс (330 екз.), окрім переважачих решток мамонта (281 екз.), доповнений деякими кістками інших тварин (бізон, північний олень і вовк). Серед останніх (38 екз.) найбільша кількість належить вовку, представленому 32 рештками від однієї великої та дуже старої особини. Всього лише п'ять кісток належить бізону та одна кістка — північному оленю. Як і на Семенівці 2, ребра (89 фрагментів) становлять най-

більшу групу кісток мамонта, що піддаються визначенню (117 екз.). Інші частини скелету мамонта становлять трубчасті кістки, тазова, фаланги, хребці. Виявлено дві анатомічні групи кісток мамонта, представлені трьома хребцями та двома фалангами (рис. 13, 4). Епіфізи та їхні фрагменти виявлені переважно в обгорілому стані, що свідчить про їхнє використання в якості палива або жирових світильників, що неодноразово засвідчено на інших епіграветських стоянках (рис. 13, 5). Слід відзначити, що аналогічно до Семенівки 2, практично всі кістки фрагментовані, а на деяких ребрах присутні сліди різання. На обох пам'ятках не виявлено решток черепів мамонта, або фрагментів щелеп, зубів, необробленого бивня тощо.

Сучасна колекція мушель із Семенівки 3 (117 екз.) значно більша, однак представлена тими ж видами молюсків, що і на Семенівці 2 (рис. 14). Виявлено дійсні морські черепашки *Nassa reticulata* (80 екз.) та *Cyclope neritea* (15 екз.), дельтовий вид *Theodoxus* sp. (21 екз.) та одну викопну мушлю *Dorsanum* sp. Деякі підвіски з мушель пофарбовані червоною вохрою та мають інтенсивно заполіровану поверхню в результаті використання, інколи наявні два отвори для підвішування. Можливо, що дуже великі отвори, що спостерігаються на деяких мушлях, були результатом руйнування перемички між меншими отворами, від чого мушля губилася.

Комплекс знарядь із бивню та кістки складається із фрагментів наконечників, двох мотик, проколки, клиноподібного знаряддя з мамонтового ребра, лопаточкою та футляра для гольника. Один фрагмент масивного наконечника завдовжки 11 см та шириною 2,0 см, із неглибоким жолобчастим пазом, виготовлений із бивня, а інший — дрібний фрагмент подібного знаряддя (рис. 12, 4—5). Одна мотика (клин) зроблена з розколотого та загостреного бивня (рис. 11, 2), ще один примірник мотики виготовлений із фрагмента трубчастої кістки, оббитого по обох краях (рис. 11, 3; 13: 3). Клиноподібне знаряддя виготовлене із фрагмента мамонтового ребра, один кінець якого зрізаний і заполірований (рис. 12, 6). Проколка зроблена зі скалки трубчастої кістки (рис. 12, 1). З відщепу трубчастої кістки мамонта виготовлений плоский виріб — «лопаточка» (рис. 12, 2; 13: 1). Ще одна цікава знахідка із Семенівки 3 являє собою футляр із відрізаної та відламаної плюсни північного оленя (гольник) (рис. 12, 3).

Культурна інтерпретація комплексів

Дослідження комплексів Семенівки 2 та 3 зробили зрозумілішими раніше розкопані стоянки Семенівка 1 та Фастів. Не зважаючи на індивідуальні варіації кожного з комплексів (що пов'язано із сезонною специфікою в зв'язку з особливим набором знарядь), усі вони залишені близькими в технологічному плані групами, що відносяться до епіграветської традиції фіналь-

ного плейстоцену. На сьогоднішній день, більш ніж 15 пам'яток цієї технологічної традиції, як із житлами або іншими конструкціями з мамонтових кісток (Мізин, Межиріч, Добранічівка, Гінці, Юдіново, Супонево, Єлісеєвичі 1, Тимоновка 1 та 2), так і без таких конструкцій (Фастів, Юревичі, Чулатів 1, Бугорок та ін.) виявлені на території Середнього та Верхнього Подніпров'я. Однак, усі ці пам'ятки, що датуються від 20 до 12 тис. р. тому (Svezhentsev 1993: 26—27), вочевидь не можуть належати до однієї археологічної культури. З іншого боку, ці пам'ятки являються частиною технокомплексу Східного Епігравету.

Характеристика цього технокомплексу полягає в типологічно спрощеному наборі як крем'яних, так і кістяних знарядь. Середньоширокі пластини були широко використані для виготовлення переважної більшості виробів із вторинною обробкою. Мікроінвентар представлений різноманітними ланцетоподібними та мікрограветськими вістряма, що були компонентами наконечників легких списів та стріл. Іноді типові та атипові (з одним тронкуванням) вузькі прямокутники або просто пластинки та мікропластини з притупленим краєм використовувалися для оформлення бокових лез вкладених наконечників. Різці та скребачки демонструють більш «інтеркультурні», широко поширені форми і загалом були виготовлені із середньошироких пластин. Різці представлені різноманітними боковими та кутовими типами. Скребачки — прості кінцеві та іноді подвійні на коротких пластинах та пластинчастих відщепках, сформовані напівпохилою, віялоподібною ретушшю. Інші категорії крем'яних знарядь, іноді навіть менш виражені типологічно, складають тронковані пластини, вироби з нерегулярним ретушуванням, проколки або свердла.

Для комплексу наконечників з органічних матеріалів також не характерна значна морфологічна різноманітність. Вони включають, як правило, веретеноподібні та циліндричні форми з обробленою основою, іноді з неглибокими та широкими пазами. Добре представлені серед виробів із кістки молотки, виготовлені з рогу північного оленя, кістяні й бивневі сокири, проколки та голки.

Геологічно сучасні та викопні морські мушлі, як просвердлені, так і без отворів, також є типовими для деяких епіграветських комплексів. Періодичне знаходження цих предметів у великій кількості (Мізин, Семенівка 2 та 3, Юдіново), як окремих знахідок (Межиріч), або їхня повна відсутність (Добранічівка, Гінці, Фастів, Бугорок, Чулатів 1 та ін.), дуже цікавий культурний феномен. Деякі пам'ятки з морськими мушлями знаходяться більш ніж за 400—500 км від прибережних територій, звідки походять ці об'єкти. У той же час, на пізньопалеолітичних пам'ятках південних регіонів відомі тільки окремі випадки знаходження морських мушель (Амвросіївка, Кайстрова

Балка II, IV та VI, Дубова Балка, Роголик) (Підплічко 1947: 32). Можливо, що знаходження мушель є результатом дуже рідкісних випадків обмінних контактів між епіграветськими мисливцями на мамонтів та степовими представниками цієї ж культурної традиції.

На основі статистичного аналізу двох окремих жител та колекцій із пам'яток, М.І. Гладких відніс комплекси Межиріча та Добранічівки до однієї культури, що має певні відмінності від крем'яного комплексу Мізіна (Гладких 1977: 137—143). З іншого боку, Мізинську стоянку разом із численними пам'ятками Середнього та Верхнього Подніпров'я було об'єднано І.Г. Шовкоплясом до єдиної мізинської культури, яка була поділена на різні хронологічні етапи (Шовкопляс 1965: 297—301). Із зазначених причин ці стоянки є хронологічно різними і належать до різних культур, але можуть бути включені до складу епіграветської технологічної традиції (Нужний та ін. 2000: 123—136; Nuzhnyi 2002: 123—137).

Комплекс виробів Семенівки 1, 2 та 3 має найближчі аналогії серед наступних епіграветських стоянок: Межиріч, Гінці (шари «К'» і «I»), Добранічівка та Фастів. Наприклад, яскравий комплекс крем'яних знарядь представлений в шарі «К'» Гінців, в якому були виявлені рештки легкого житла з вогнищами (Левицький 1947: 197—248). Усі ці пам'ятки розташовані на правих (Рось, Унава) та лівих (Трубіж, Сушій, Удай) притоках середнього Дніпра на площі 100 × 120 км. В останні роки пам'ятка межиріцької індустрії була виявлена в середньому Подесенні — Бужанка 2, що має характерний комплекс крем'яних виробів та конструкції з мамонтових кісток (Ступак 2009: 219—230).

Технологічний аналіз первинної обробки Семенівки 3, Межиріча та Добранічівки, доводить значну єдність їхніх крем'яних комплексів. Середні показники ширини та товщини необроблених пластин, а також їхніх співвідношень «довжина : ширина» та «товщина : довжина» корелюють у межах допустимої похибки (рис. 16). Ширини пластин у всіх трьох пам'яток утворюють пікові значення на одній і тій же ділянці графіку — 9,0—15 мм. На серединному етапі розколювання саме такі повздовжні пластини могли бути цілком виробництва. У такому випадку, робочою була лише одна площадка, у той час як інша використовувалася для усунення технологічного браку або, за необхідності, брала на себе роль основної. У процесі утилізації нуклеус зменшувався в розмірах та сплющувався, що на кінцевому етапі дозволяло отримувати тонкі пластинки та мікропластини. Середня ширина пластинчастих сколів із Семенівки 3 складає 12,97 мм, із Межирічів — 12,83 мм, із Добранічівки — 12,16 мм. Середня довжина відповідно склала: 37,19 мм, 40,31 мм та 34,48 мм. Середня товщина для даних комплексів складає: 4,54 мм для Семенівки 3, 3,92 мм для Межирічів,

4,19 мм для Добранічівки. Загалом, ширина пластин є майже ідентичною з більш яскравими піками для Межирічів на 10—16 мм та більш плавним розповсюдженням у Добранічівці й Семенівці 3 з 7,0 мм до 17 мм, при цьому остання має найяскравіше виражений пік кількості необроблених пластин на 12 мм. Таким чином, дані коливання є вкрай незначними і найпевніше пояснюються віддаленістю основного матеріалу для розколювання, а саме «канівського» кременю. Ідентичним є перелік найбільш вживаних типів площадок сколів і співвідношення повздовжніх, біповздовжніх та інших типів огранки пластин (рис. 17).

Стратегія підбору заготовок також виглядає схожою: для мікролітів відбиралися пластинки в межах 6,0—9,0 мм; знаряддя праці — такі як різці й скребачки — виготовлялися на найбільш широкіх і масивних пластинах, нерідко із залишками первинної кірки. Середня ширина мікролітів складає 7,85 мм для Семенівки 3, 7,42 мм для Межирічів і 6,8 мм для Добранічівки. Різців — 16,12 мм, 15,88 мм і 14,46 мм, відповідно. Для всіх трьох пам'яток характерне використання двох морфологічно різних типів пластинчастих заготовок для виконання різців. У Семенівці 3 їхні коливання по ширині становлять 14—17 мм (з яскраво вираженим піком на 16 мм) та 19—23 мм; у Межирічах — 13—17 мм і 20—21 мм; у Добранічівці ширина різців становить 11—14 мм та 16—18 мм. Можна зробити висновок, що технологія первинної обробки сировини та стратегія підбору заготовок на всіх трьох пам'ятках були ідентичними.

Епігравецькі пам'ятки мисливців на мамонтів за радіокарбонним аналізом датуються в межах 15—13 тис. р. тому. З нашої точки зору, тільки ці пам'ятки можуть бути віднесені до єдиної культури. Однак, до неї увійдуть стоянки як з житлами з використанням кісток мамонта або іншими стаціонарними конструкціями (Межиріч, Гінці (шар «1»), Добранічівка, Бужанка 2), так і стоянки без таких структур (Фастів, Гінці (шар «К»), Семенівські стоянки). У багатьох випадках ці пам'ятки істотно відрізняються за пропорційним складом основних категорій виробів і загальною структурою крем'яних комплексів. Ці варіації, можливо були пов'язані як із сезонністю, так і, особливо, з абсолютно різними моделями адаптації людини протягом холодного й теплого сезонів у відкритих ландшафтах перигляційної зони.

Впадає у вічі, що основні категорії знарядь та загальний об'єм крем'яного інвентарю на стоянках із значними конструкціями з мамонтових кісток є уніфікованішими, ніж комплекси зі стоянок без стаціонарних конструкцій. Наприклад, серед стоянок із кістяними конструкціями, тільки в комплексах Межирічів різців дещо більше за скребків (Гладких 1977: 137—143; Пидопличко 1976). Різці в цьому комплексі, як і на інших пам'ятках цієї культури, представлені простими

боковими, кутовими та серединними типами, і виготовлені переважно на пластинах. Кінцеві та подвійні скребачки на коротких пластинах, сформовані характерною похилою ретушшою переважають над різцями в обох комплексах жител «1» та «2» Добранічівки (для другого — 44,2 % скребків та 39,2 % різців) (Шовкопляс 1955а: 32—45, Гладких 1968: 83—89). Така ж ситуація спостерігається для комплексу Гінців (шар «1»), та особливо для житла з використанням кісток, де коротких кінцевих та подвійних скребків приблизно вдвічі більше, ніж різців (Борисковский 1953).

Загальна кількість крем'яних знарядь на згаданих пам'ятках у кожному житлі варіює в межах від 300 до 600 виробів та залежить від загальної кількості крем'яного комплексу, що для кожного житла становить від 3000 до 6000 екземплярів. Наприклад, крем'яний інвентар першого та другого жител у Добранічівці складався з 547 і 290 знарядь, при 4000 і 2000 загальної кількості оброблених кременів, відповідно. Тільки комплекс другого житла в Межирічі більший та складався з 650 знарядь та 7472 кременів (Пидопличко 1976: таб. 13). Інші два житла (перше та третє) мали 560 і 260 знарядь та 4519 і 2231 виробів, відповідно.

Абсолютно інша ситуація спостерігається серед пам'яток цієї ж культури, на площі яких відсутні конструкції з мамонтових кісток. Ці комплекси демонструють більшу різноманітність. Наприклад, серед крем'яних виробів Фастівської стоянки, що розташована на плато над долиною Унави (1711 екз. загальною кількістю), виявлено всього лише 14 знарядь (шість скребачок, п'ять різців тощо) та лише одне ланцетоподібне вістря з притупленим краєм (Шовкопляс 1955b: 3—12). Загальна кількість нуклеусів (17 типових та п'ять нуклеподібних) та призматичних пластин (370 екз., або 22,3 %) не є відповідним до кількості знарядь (1 %). Останнє відображає інтенсивне виробництво пластин на стоянці, але низький рівень їхнього використання. Кількість фауністичних решток (319 кісток від 11 мамонтів та п'ять коней) також не відповідає набору знарядь зі стоянки.

Висновки

Стоянка Семенівка 1 може бути визначена в якості залишків тимчасової стоянки невеликої групи мисливців, де було вбито та проведено первинне розбирання туші бурого ведмеда. М'ясо цієї тварини можливо не було використано в якості їжі, тому що немає пошкоджених кісток та відсутні рештки вогнища. Усі наявні крем'яні вироби (кінець мікрогравецького вістря з діагностичним зламом, що свідчить про його використання в якості наконечника стріли, різець та пластина) були пов'язані з полюванням, обробленням і виробництвом чи ремонтом знарядь з твердого органічного матеріалу. На основі середньої ваги бурого ведмеда (250 кг загалом, або 190 кг чистого

м'яса) та розібраних кісткових решток, мінімум 40—60 % туші залишилися невикористаними: голова, частини грудної клітки, хребет, частина передпліччя та боки. Ця частка може бути збільшена у зв'язку зі зникненням частини кісток завдяки діяльності тварин (ссавців та птахів). Група мисливців можливо складалася із двох-трьох осіб, і їхній базовий табір знаходився відносно далеко від цього «кіл-сайту». Протягом їхнього короткого перебування вони зібрали з навколишньої території найбільші мамонтові кістки від раніше вбитих або мертвих тварин. Наявні рештки як мінімум від чотирьох особин, що були зібрані в купу в якості складу палива, будівельного матеріалу та сировини для майбутнього використання. Однак, скупчення, розміри якого 1,2 × 1,3 м та близько 0,6 м заввишки, також могло бути використане в якості вітрового заслону, адже воно знаходилося на північному схилі плато. Група не поверталася на стоянку, так як рештки здобичі та склад мамонтових кісток був залишений у непотривоженому стані.

Інші пам'ятки Семенівка 2 та 3 були сезонними таборами групи мисливців на мамонтів, враховуючи кількість знарядь та площу території, що відповідає кількості мешканців одного житла з використанням мамонтових кісток. Однак, деякі основні категорії знарядь повністю відсутні на Семенівці 2, та загальна кількість виробів із вторинною обробкою в два-три рази менша, ніж у типовому комплексі із житла з кісток. Це, можливо, було пов'язане з відсутністю операцій по обробці шкіри та з коротшим періодом проживання. Проте, як зазначалося, подібна різноманітність у кількості та складі набору знарядь цілком типова для всіх стоянок без стаціонарних конструкцій із мамонтових кісток. Кількість крем'яних виробів і знарядь у Семенівці 3 дуже подібна для середнього комплексу, що походить із житлових споруд. Переважання різців і значна кількість мікролітів зі сколами від використання в якості елементів дистанційної зброї в комплексах Семенівки 2 та, особливо, Семенівки 3, було пов'язане з вираженим мисливським характером таборів. З іншого боку, практично повна відсутність скребачок у комплексі Семенівки 2, можливо, пов'язана з наявністю винятково мамонтових решток на стоянці. Шкура останніх взагалі не піддавалася обробці скребачками (подібно до шкіри сучасних слонів).

Характер фауністичних решток та особливості набору знарядь Семенівки 2 і 3 надають докази активного полювання на мамонта. Надавалася перевага молодим особинам. Подібне переважання решток молодих тварин спостерігається в об'єктах, що оточували житла з кісток мамонта — у господарських ямах, зовнішніх вогнищах, на виробничих ділянках. Наприклад така ситуація виявлена на площі між другим та третім житлами, у господарських ямах № 6 та № 7 в Межиричі (Пидопличко 1976: 42—43). З іншого боку, скупчення

відібраних мамонтових кісток на Семенівці 1 є прямим свідченням збирання мамонтових кісток.

Чітке визначення сезонності для верхньопалеолітичних стоянок є досить складною проблемою в зв'язку з тим, що на одні й ті ж індикатори (характер фауністичних решток, структура стоянки) сильно впливають різні фактори, що не завжди пов'язані напряму із сезонними змінами. Наприклад, зменшення різноманітності видового складу серед фауністичних решток на стоянці може вказувати на холодний сезон мешкання або на високий ступінь мисливської спеціалізації, або на обидві характеристики (Соффер 1993: 10—16). Відтак, теплий весняно-літній сезон мешкання та певна мисливська спеціалізація на всіх Семенівських пам'ятках підтверджується як топографічним розташуванням пам'яток на північному схилі найвищої в окрузі тераси, так і відсутністю монументальних житлових конструкцій. Перше, можливо, було пов'язане із захистом табору від мошки та із сезонною міграцією мамонтів на високі ділянки рельєфу (Шидловський 2005б: 75—76). Інший комплекс цієї культури (Фастівська стоянка) розташований на плато в дуже подібних топографічних умовах, однак наявні докази його використання в якості майстерні по виробництву пластин та місця розбирання здобичі (Нужний 2015: 325—330).

З нашої точки зору, більша різноманітність крем'яних комплексів на пам'ятках без стаціонарних конструкцій із кісток мамонта (на противагу до стоянок із такими структурами) дуже показова й може бути використана в якості нової важливої ознаки для визначення сезонності пам'яток. Згідно запропонованої гіпотези, під час теплого сезону епіграветські мисливці вели мобільний спосіб життєдіяльності, яка була пов'язана з визначенням відомих місць «природної смерті» великих травоядних ссавців та пошуку нових. У той же час збиралися інші природні ресурси (дерева, кремій, вохра тощо) та проводилося активне полювання. Така діяльність протягом теплого періоду велася як малими, так і великими групами, але в будь-якому випадку господарська група була значно більше дисперсна, аніж взимку. По суті, це був етап активної підготовки до зими, коли визначалося місце майбутнього розташування жител із використанням мамонтових кісток. Можливо, що частина групи залишалася на місці попереднього зимового розташування протягом теплого сезону.

Таким чином, простежена висока різноманітність наборів знарядь на пам'ятках без жител із кісток мамонта була результатом більшої різноманітності трудової діяльності в мисливських колективах протягом теплого сезону. Це було спричинено значно кращими кліматичними умовами в цей час. Також спостерігається більша варіативність у топографічному розташуванні серед цих пам'яток, які можливо пов'язати з різними напрямками активності.

З іншого боку, стабільніша структура та кількість крем'яних виробів на пам'ятках із житлами з кісток мамонта (Межиріч, Добранічівка, Гінці (шар «1») тощо) була наслідком більш обмежених можливостей людської адаптації і трудової діяльності протягом холодного сезону. Вони були значно жорсткіше детерміновані екстремальними кліматичними умовами прильодовикової зими. Як зазначалося, ці межі були значно ширші та більш гнучкі протягом теплого сезону, коли діапазон можливостей був ширший.

Таким чином, може бути запропонована наступна реконструкція сезонної адаптації епігравецьких мисливців на мамонта прильодовикової зони. Після весни вся група, що мешкала на зимовому поселенні розсіювалася по території меншими колективами для встановлення відомих місць і пошуку нових природних кладовищ великих ссавців із метою визначення місця майбутніх зимових стоянок. Протягом весни та влітку провадилося інтенсивне полювання та збирання корисної сировини.

Улітку група визначала місце нового зимового табору на основі наявності достатньої кількості кісток для побудови споруд і використання в якості палива. Можливо, що м'ясо мертвих тварин збиралося тільки в екстремальних випадках тривалого неуспішного полювання протягом зимового періоду. Узимку спостерігається інтенсифікація

суспільного життя всередині господарської общини. Така точка зору підтверджується численними предметами мистецтва та прикрасами, що були виявлені переважно на пам'ятках із житлами з кісток мамонта. У випадках, коли залишалися значні запаси ресурсів (кісток, палива), частина колективу могла залишатись на попередньому зимовому поселенні або поверталася на це місце в наступний холодний сезон у ті ж самі житла. Подібна ситуація могла виникнути в разі неможливості визначити наступне місце для зимівлі з достатньою кількістю кісток від мертвих тварин.

ПРИМІТКИ

Стаття є публікацією частини доповіді С. Пеана, Д.Ю. Нужного та П.С. Шидловського на Міжнародній науковій конференції «Людина та ландшафт : географічний підхід в первісній археології» (3—5 лютого 2016 р., Київ) (Пеан та ін. 2016: 45). Дослідження комплексів пізнього палеоліту Середнього Подніпров'я в 2016—2017 рр. проводиться в рамках програми «Raw material and technological traditions of Middle Dnieper river basin in Upper Paleolithic times» Hugo Obermaier Society for Quaternary Research & Archaeology of the Stone Age. Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Держаного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом № Ф77/38811.

ЛІТЕРАТУРА

Борисковский П.И. 1953. *Палеолит Украины*. Материалы и исследования по археологии СССР 40. Москва; Ленинград: Академия наук СССР.

Гладких М.И. 1968. Каменный инвентарь Добраничевской стоянки. В: Толочко П.П. (гол. ред.). *Археологические исследования на Украине в 1967 году*. Київ: Наукова думка, 83—89.

Гладких М.И. 1977. Некоторые критерии определения культурной принадлежности позднепалеолитических памятников. В: Праслов Н.Д. (гол. ред.). *Проблемы палеолита Восточной Европы*. Ленинград: Наука, 137—143.

Костенко Ю.В. 2015. *Археологічні пам'ятки Середнього Потрубіжжя*. Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич.

Левицький І.Ф. 1947. Гонцівська палеолітична стоянка (за даними досліджень 1935 р.). В: Славін Л.Л. (відп. ред.) *Палеоліт і неоліт України*. Т. I. Київ: Видавництво АНУ, 197—248.

Нужний Д.Ю. 1992. *Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці*. Київ: Наукова думка.

Нужний Д.Ю. 2015. *Верхній палеоліт західної і північної України (техніко-типологічна варіабельність та періодизація)*. Київ: ФОП Філюк О.

Нужний та ін. 1998: Нужний Д.Ю., Ступак Д.В., Шидловський П.С. 1998. Розкопки верхньопалеолітичної стоянки Семенівка 3 в басейні Трубежу у 1997—1998 рр. *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998*, 115—118.

Нужний та ін. 2000: Нужний Д.Ю., Ступак Д.В., Шидловський П.С. 2000. Верхньопалеолітична стоянка Семенівка 3 та особливості весняно-літніх поселень межиріцької культури. *Археологічний альманах* 9, 123—136.

Опанасюк А.М., Шидловський П.С. 2005. Дослідження Семенівської палеолітичної стоянки у 2004 р. В: Шемшученко Ю.С. (гол. ред.). *Збереження історико-культурної спадщини Сіверцини*. Глухів: «РВВ ГДПУ», 38—43.

Палієнко та ін. 1971: Палієнко Е.Т., Мороз С.А., Куделя Ю.А. 1971. *Рельєф та геологічна будова Канівського Подніпров'я*. Київ: КДУ.

Пеан та ін. 2016: Пеан С., Нужний Д.Ю., Шидловський П.С. 2016. Використання великих ссавців на епігравецьких стоянках Семенівка 1, 2, 3 та Межиріч. В: Шидловський П.С. (відп. ред.). *Міжнародна наукова конференція «Людина та ландшафт: географічний підхід в первісній археології» (3—5 лютого, Київ, Україна)*. Тези доповідей. Київ: Стародавній світ, 45.

- Підоплічко І.Г. 1947. Дослідження палеоліту в УРСР. В: Славін Л.Л. (відп. ред.) *Палеоліт і неоліт України*. Т. I. Київ: Видавництво АНУ, 7—39.
- Підоплічко І.Г. 1976. *Межиричские жилища из костей мамонта*. Київ: Наукова думка.
- Соффер О.А. 1993. Экономика верхнего палеолита: продолжительность заселения стоянок на Русской равнине. *Российская археология* (3), 5—17.
- Ступак Д.В. 2009. Кам'яна індустрія верхньопалеолітичної стоянки Бужанка 2: використання сировини. В: Чабай В.П. (відп. ред.) *Актуальні проблеми первісної археології Східної Європи*. Археологічний альманах 20. Донецьк: Донбас, 219—230.
- Телегін та ін. 1984: Телегін Д.Я., Нужний Д.Ю., Петропавловський А.Б. *Польовий звіт про розкопки експедиції «Славутич» у 1984 р.* Науковий архів ІА НАН України. № 1984/36.
- Телегін Д.Я. 1991. О скоплении костей и бивней мамонта на Семеновской палеолитической стоянке на Киевщине. В: Кибальник Ю.Д. (отв. ред.) *Древняя история населения Украины*. Киев: МО КПГИКЗ, 3—5.
- Шидловський П.С. 2005а. Вплив фізичного оточення на формування матеріальної культури пізньопалеолітичного населення Середнього Подніпров'я. В: Лисенко С.Д. (відп. ред.) *Проблеми археології Середнього Подніпров'я: до 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею*. Київ, Фастів: «ФДКМ», 31—39.
- Шидловський П.С. 2005б. «Мамонтові міграції» та сезонна адаптація населення Середнього Подніпров'я в добу верхнього палеоліту. *Кам'яна доба України* 7, 73—77.
- Шидловський П.С. 2009. Результати досліджень Семенівського пізньопалеолітичного комплексу в 2004—2008 рр. *Vita Antiqua* 7—8, 78—89.
- Шидловський та ін. 2006: Шидловський П.С., Ветров Д.О., Васильєв П.М., Біденко Д.І. 2006. Дослідження палеолітичної стоянки Семенівка III у 2004—2005 рр. *Археологічні дослідження в Україні 2004—2005*, 381—385.
- Шидловський П.С., Лизун О.М. 2017. Ландшафтні зміни в Київському Подніпров'ї на межі плейстоцену—голоцену: археологічні свідчення. В: Терпиловський Р.В. (гол. ред.) *Людина та ландшафт: первісна археологія Східної Європи*. *Vita Antiqua* 9. Київ: ФОП Черенок К.В., 127—139.
- Шовкопляс І.Г. 1955а. Добраничевская палеолитическая стоянка. *Краткие сообщения института истории материальной культуры АН СССР* 59, 32—45.
- Шовкопляс І.Г. 1955б. Палеолитическая экспедиция 1954 года. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР* 5, 3—12.
- Шовкопляс І.Г. 1965. *Мезинская стоянка. К истории среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху*. Киев: Наукова думка.
- Bordes F. 1957. La signification du microburin dans le Paleolithique superieur. *L'Anthropologie* LXI 5—6, 578—582.
- Nuzhnyi D. 1990. Projectile Damage on Upper Paleolithic Microliths and the Use of Bow and Arrow among Pleistocene Hunters in the Ukraine. In: Graslund B., Knutsson K., Taffinger J. (eds.). *The interpretative possibilities of Microwear studies*. Uppsala: Societas Archaeologica Upsaliensis, 113—124.
- Nuzhnyi D.Yu. 2002. Assemblages of Three Epigravettian Sites in the Middle Dnieper Basin: A case of variability of residential patterns of mammoth hunters during the warm season. In: Sinitsyn, A.A., Sergin, V.Ya., Hoffecker, J.F. (eds.). *Kostenki in the Context of the Palaeolithic of Eurasia*. Series: Trends in the Evolution of the East European Palaeolithic 1. Saint-Petersburg: IHMC Russian Academy of Sciences, 123—137.
- Svezhentsev Y.S. 1993. Radiocarbon Chronology for the Upper Paleolithic Sites on the East European Plain. In: Soffer O., Praslov N.D. (eds.). *From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic — Paleo-Indian Adaptations*. N.Y.: Plenum Press, 23—30.

¹ PhD, associate professor of the Archaeology and Museology Department of Taras Shevchenko National University of Kyiv;

address: 60, Volodymyrska St., Kyiv, 01033, Ukraine;

e-mail: pav.shy@gmail.com

² PhD student of the Archaeology and Museology Department of Taras Shevchenko National University of Kyiv;

address: 60, Volodymyrska St., Kyiv, 01033, Ukraine;

e-mail: oleksii.lyzun@gmail.com

UPPER PALAEOOLITHIC SITES OF SEMENIVKA IN CONTEXT OF EPIGRAVETTIAN OF THE MIDDLE DNEPER AREA

The article gives a complete, taking into account recent research, statistic of the lithic and faunal assemblages of Semenivka sites. Paper provides economic and cultural interpretation of sites in context of Epigravettian industry of the Middle Dnieper area.

The Upper Palaeolithic sites Semenivka 1, 2 and 3 (50° 14' N, 31° 34' E) are situated 4 km east of Semenivka village (Baryshivka district, Kiev oblast') and 70 km southeast from the city of Kiev. Semenivka 1 can be identified as a transitory camp of very small group of hunters where a brown bear was killed or subjected to the initial phases of butchering. The meat of the latter probably was not processed for consumption as food, because no damaged bones and traces of fire were found. All represented lithics were intended for hunting, butchering, and some production or repair of tools from resistant organic material. The above-mentioned group perhaps included not more than 1-3 individuals, and their base camp was located a long distance from the kill-site. During their short visit, they also gathered from a nearby ravine bed the largest mammoth bones of previously killed or dead animals. The remains of at least four individuals, which were accumulated in a pile as fuel stock and building and raw materials for future use, were present. The group did not return promptly to the site, because both the remains of prey and stock of mammoth bones were abandoned.

The other sites of Semenivka 2 and 3 were seasonal base camps of a community of mammoth hunters corresponding to the number of inhabitants of single mammoth-bone house assemblage. However, some major tool categories are absent at Semenivka 2, and the total quantity of the latter is at least two or three times less than in a typical bone house assemblage. This perhaps was related to the absence of skin processing at the site, as well as a briefer episode of habitation. However, as was noted above, the similar diversity in the number and structure of the tools is very typical for all sites lacking bone structures. The expected quantity of lithics and tools at Semenivka 3 is very similar to that of a normal bone dwelling assemblage. The predominance of burins and large quantity of microliths with projectile impact fractures in the assemblages of Semenivka 2, and especially Semenivka 3, were related to the focus on hunting at these sites, which was particularly intense at the latter. On the other hand, the almost complete absence of scrapers in the assemblage at Semenivka 2 perhaps was connected with the exclusive presence of mammoth remains at that site. The character of both the faunal remains and tool assemblages at Semenivka 2 and 3 provide evidence for the hunting of mammoths. Younger animals were preferred. A similar predominance of younger animals is observed among the mammoth remains at open-air living places (fire-places, pits, manufacture-places etc.) surrounding bone houses. On the other hand, the pile of selected bones found at Semenivka 1 is also clear evidence of the gathering of mammoth bones.

The observed high diversity of tool assemblages at sites without mammoth dwelling structures was a result of more varied labor activities among Periglacial communities during the warm season. It was encouraged to a great extent by the better climatic conditions of the latter. A wider variety of topographic locations among these sites also is observed, sites with different labor specializations can be defined. On the other hand, the more stable recurring structure and quantity of tool assemblages at sites with bone houses (Mezhyrich, Dobranichivka, Gintsi etc.) was a consequence of the more narrowly constrained limits of human adaptation and labor activity during the cold season. They were much more rigidly determined by the bad climatic conditions of winter on the Periglacial steppe.

Technologically, industry of Semenivka sites was oriented on the producing of thin narrow blades, which were later selected for secondary treatment. This allows to technically comparing it with other sites of the Middle Dnieper area: Mezhyrich, Dobranichivka, Gintsi. Comparison of already analyzed group of artifacts with collections of different local variants of Ukrainian Upper Paleolithic can be the next step.

This article contains a part of materials which were presented by S. Pean, D. Yu. Nuzhnyi and P.S. Shydlovskiy on the International Scientific Conference "Human and Landscape : Geographical approach in the Prehistoric Archaeology" (February 3-5, 2016, Kyiv) (Pean, Nuzhnyi, Shydlovskiy 2016: 45). Research of Upper Palaeolithic assemblages from Middle Dnieper Region 2016-2017 held in the frames of the Hugo Obermaier Society for Quaternary Research & Archaeology of the Stone Age program "Raw material and technological traditions of Middle Dnieper river basin in Upper Paleolithic times" (O.M. Lyzun). Publications are partially based on the research provided by the grant support of the State Fund for Fundamental Research, project №Ф77/38811.

Key words: Ukraine, The Middle Dnieper area, Upper Paleolithic, epigravettian, complex of Semenivka sites, lithic assemblage, technological analysis

REFERENCES

- Boriskovskii, P.I. 1953. *Paleolit Ukrainy (Paleolithic of Ukraine)*. Series: Materialy i issledovaniia po arheologii SSSR (Materials and Investigations of USSR Archaeology) 40. Moscow; Leningrad: Academy of Sciences of USSR (in Russian).
- Hladkih, M.I. 1968. Kamennyi inventar Dobranichevskoi stoiianki. In: Tolochko, P.P. (ed. -in-chief). *Arheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1967 godu (Archaeological Researches in Ukraine in 1967)*. Kyiv: "Naukova dumka" Publ., 83—89 (in Russian).
- Hladkih, M.I. 1977. Nekotorye kriterii opredeleniia kulturnoi prinaldzhnosti pozdnepaleoliticheskikh pamaiatnikov. In: Praslov, N.D. (ed. -in-chief). *Problemy paleolita Vostochnoi i Tsentralnoi Yevropy (Problems of Paleolithic of Eastern and Central Europe)*. Leningrad: "Nauka" Publ., 137—143 (in Russian).
- Kostenko, Yu.V. 2015. *Arheologichni pamiatky Serednoho Potrubizhzhia (Archaeological Sites of the Middle Bug Area)*. Pereiaslav-Khmelnitskyi: "FOP Lukashevych" Publ. (in Ukrainian).
- Levitskyi, I.F. 1947. Gontsiivska paleolitychna stoiianka (za danymy doslidzen 1935 r.). In: Slavin, L.L. (ed.). *Paleolit i Neolit Ukrainy (Paleolithic and Neolithic of Ukraine)*. Kyiv: "Vydavnytstvo ANU" Publ., 197—248 (in Ukrainian).
- Nuzhnyi, D.Yu. 1992. *Rozvytok mikrolitychnoi tehniky v kamianomy vitsi (Development of Microlithic Technique in the Stone Age)*. Kyiv: "Naukova dumka" Publ. (in Ukrainian).
- Nuzhnyi, D.Yu. 2015. *Verkhni paleolit Zakhidnoi i Pivnichnoi Ukrainy (tekhniko-typologichna variabelnist ta periodyzatsiia) (Upper Palaeolithic of the Western and Northern Ukraine (techno-typological variability and periodization))*. Kyiv: "O. Filiuk" Publ. (in Ukrainian).
- Nuzhnyi, D.Yu., Stupak, D.V., Shydlovskiy, P.S. 1998. Rozkopky verkhnopaleolitychnoi stoiianky Semenivka 3 v baseini Trubezhu u 1997—1998 rr. *Arkheologichni vidkryttia v Ukraini 1997—1998 (Archaeological Discoveries in Ukraine 1997—1998)*, 115—118 (in Ukrainian).
- Nuzhny, D., Stupak, D., Shidlovski P. 2000. Verkhnopaleolitychna stoiianka Semenivka 3 ta osoblyvosti vesniano-litnikh poselen mezhyritskoi kultury. *Arkheologichniy almanakh (Archaeological Almanach)* 9, 123—136 (in Ukrainian).
- Opanasiuk, A.M., Shydlovskiy, P.S. 2005. Doslidzhennia Semenivskoi paleolitychnoi stoiianky u 2004 r. In: Shemshuchenko, Yu.S. (ed. -in-chief). *Zberezhennia istoriko-kulturnoi spadshchyny Sivershchyny (Preservation of Historical and Cultural Heritage of Siverschina)*. Hlukhiv: "RVV HDPU" Publ., 38—43 (in Ukrainian).
- Paliienko, E.T., Moroz, S.A., Kudelia, Yu.A. 1971. *Relief ta heolohichna budova Kanivskoho Podniprov'ia (Relief and Geological Structure of Kaniv Dnieper Region)*. Kyiv: "KDU" Publ. (in Ukrainian).
- Pean, S., Nuzhnyi, D., Shydlovskiy, P. 2016. Vykorystannia velykykh ssavtsiv na epigravetskykh stoiiankakh Semenivka 1, 2, 3 ta Mezhyrich. In: Shydlovskiy, P.S. (ed.). *Mizhnarodna naukova konferentsiia «Liudyna ta landshaft: heohrafichnyi pidkhid v pervisnii arkheologii» (3—5 liutoho, Kyiv, Ukraina). Tezy dopovidei (International Scientific Conference "HUMAN & LANDSCAPE : Geographical approach in the Prehistoric Archaeology" (February 3—5, 2016, Kyiv, Ukraine). Abstracts)*. Kyiv: "Starodavnii Svit" Publ., 45 (in Ukrainian).
- Pidoplichko, I.H. 1947. Doslidzhennia paleolity v URSR. In: Slavin, L.L. (ed.) *Paleolit i neolit Ukrainy (Paleolithic and Neolithic of Ukraine)*. Kyiv: "Vydavnytstvo ANU" Publ., 7—39 (in Ukrainian).
- Pidoplichko, I.H. 1976. *Mezhyrichskii zhylyshcha iz kostei mamonta (Mezhyrich Mammoth Bone Dwelling Constructions)*. Kyiv: "Naukova dumka" Publ. (in Russian).
- Soffer, O.A. 1993a. Ekonomika verhnego paleolita: prodolzhytelnost zaseleniia stoiianok na Russkoi ravnine. *Rossiiskaia arheologiya (Russian Archaeology)* 3, 5—17 (in Russian).
- Stupak, D.V. 2009. Kamiana industriia verkhnopaleolitychnoi stoiianky Buzhanka 2: vykorystannia syrovyny. In: Chabai, V.P. (ed. -in-chief). *Aktualni problemy pervisnoi arkheologii Skhidnoi Yevropy (The Top Issues of the Eastern European Prehistoric Archaeology)*. Series: Arkheologichniy almanakh (Archaeological Almanac) 20. Donetsk: "Donbas" Publ., 219—230 (in Ukrainian).
- Telehin, D.Ya., Nuzhnyi, D.Yu., Petropavlovskiy, A.B. 1984. Polovyi zvit pro rozkopky ekspeditsii «Slavutych» u 1984 r. (*The Field Report About Excavations of Expedition "Slavutych" in 1984*). Scientific archive of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine. No. 1984/36 (in Ukrainian).
- Telehin, D.Ya. 1991. O skoplenii kostei i bivnei mamonta na Semenivskoi paleolitycheskoi stoiianke na Kiiievshchine. In: Kibalnik, Yu.D. (ed.) *Drevniia istoriia naseleniia Ukrainy (Ancient History of the Population of Ukraine)*. Kyiv: "MO KPHYKZ" Publ., 3—5 (in Russian).
- Shydlovskiy, P.S. 2005a. Vplyv fizychnoho ototchennia na formuvannia materialnoi kultury piznopaleolitychnoho naseleння Serednoho Podniprov'ia. In: Lysenko, S.D. (ed.). *Problemy arkheologii Serednoho Podni-*

provia: do 15-ričchia zasnivannia Fastivskoho derzhavnoho kraieznavchoho muzeiu (*Problems of Archaeology of the Middle Dnieper Area: to the 15th Anniversary of the Foundation of the Fastov State Museum*). Kyiv; Fastiv: "FDKM" Publ., 31—39 (in Ukrainian).

Shydlovskiy, P.S. 2005b «Mamontovi mihratsii» ta sezonna adaptatsiia naselennia Serednoho Podniprovia v dobu verkhnoho paleolitu. *Kamiana doba Ukrainy (Stone Age of Ukraine)* 7, 73—77 (in Ukrainian).

Shydlovskiy, P.S. 2009. Rezultaty doslidzhen Semenivskoho piznopaleolitychnoho kompleksu v 2004—2008 rr. *Vita Antiqua* 7—8, 78—89 (in Ukrainian).

Shydlovskiy, P.S., Vietrov, D.O., Vasyliiev, P.M., Bidenko, D.I. 2006. Doslidzhennia paleolitychnoi stoianky Semenivka III u 2004—2005 rr. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2004—2005 (Archaeological Researches in Ukraine 2004—2005)* 8, 381—385 (in Ukrainian).

Shydlovskiy, P.S., Lyzun, O.M. 2017. Landshaftni zminy v Kyivskomu Podniprovi na mezhi pleistotsenu — holotsenu: arheolohichni svidchennia. In: Terpylovskiy, R.V. (ed.-in-chief). *Liudyna ta landshaft: pervisna arheolohiia Skhidnoi Yevropy (Human & Landscape: Prehistoric Archaeology of Eastern Europe)*. Vita Antiqua 9. Kyiv: "FOP Cherenok K.V." Publ., 127—139 (in Ukrainian).

Shovkopliias, I.H. 1955a. Dobranichevskaia paleolitycheskaia stoianka. *Kratkiiie soobscheniia Instituta istorii materialnoi kultury AN SSSR (Short Reports of Institute of History of Material Culture, the Academy of Sciences of USSR)* 59, 32—45 (in Russian).

Shovkopliias, I.H. 1955b. Paleolitycheskaia ekspeditsiia 1954 hoda. *Kratkiiie soobscheniia Instituta arheolohii AN USSR (Short Reports of Institute of Archaeology, the Academy of Sciences of Ukrainian SSR)* 5, 3—12 (in Russian).

Shovkopliias, I.H. 1965. *Mezinskaia stoianka. K istorii srednedneprovskoho basseina v pozdnepalaeolitycheskuiu epokhu (Mezin Site. To the History of the Middle Dnieper Basin in the Late Paleolithic Period)*. Kyiv: "Naukova dumka" Publ. (in Russian).

Bordes, F. 1957. La signification du microburin dans le Paleolithique superieur. *L'Anthropologie (Anthropology)* LXI 5—6, 578—582 (in French).

Nuzhnyi, D. 1990. Projectile Damage on Upper Paleolithic Microliths and the Use of Bow and Arrow among Pleistocene Hunters in the Ukraine. In: Graslund B., Knutsson, K., Taffinger, J. (eds.). *The interpretative possibilities of Microwear studies*. Upsala: "Societas Archaeologica Upsaliensis" Publ., 113—124.

Nuzhnyi, D.Yu. 2002. Assemblages of Three Epigravettian Sites in the Middle Dnieper Basin: A case of variability of residential patterns of mammoth hunters during the warm season. In: Sinitsyn, A.A., Sergin, V Ya., Hoffecker, J.F. (eds.). *Kostenki in the Context of the Palaeolithic of Eurasia*. Series: Trends in the Evolution of the East European Palaeolithic I. Saint-Petersburg: Institute for History of Material Culture, Russian Academy of Sciences, 123—137.

Svezhentsev, Y.S. 1993. Radiocarbon Chronology for the Upper Paleolithic Sites on the East European Plain. In: Soffer, O., Praslov, N.D. (eds.). *From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic — Paleo-Indian Adaptations*. New York: Plenum Press, 23—30.

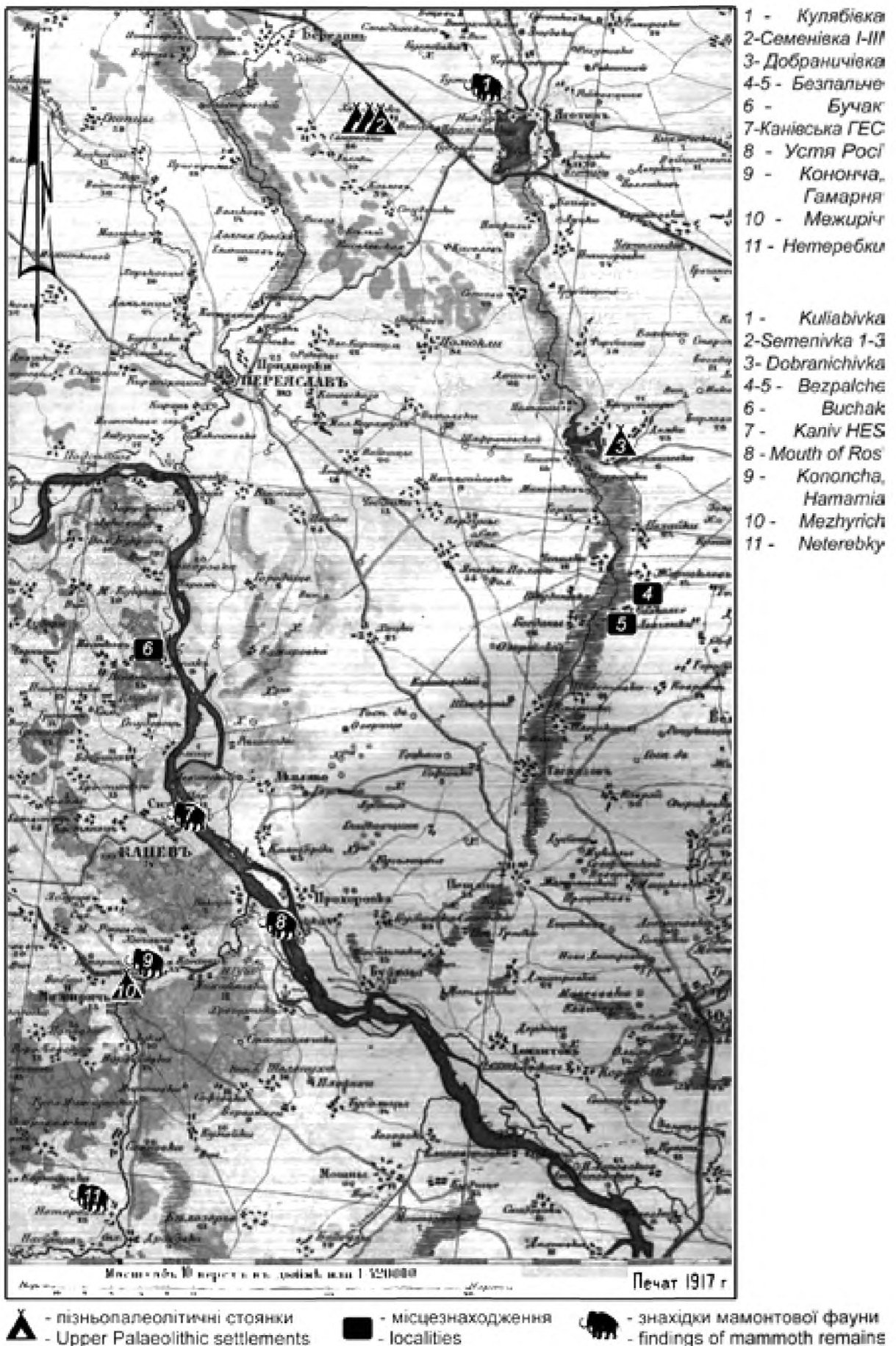
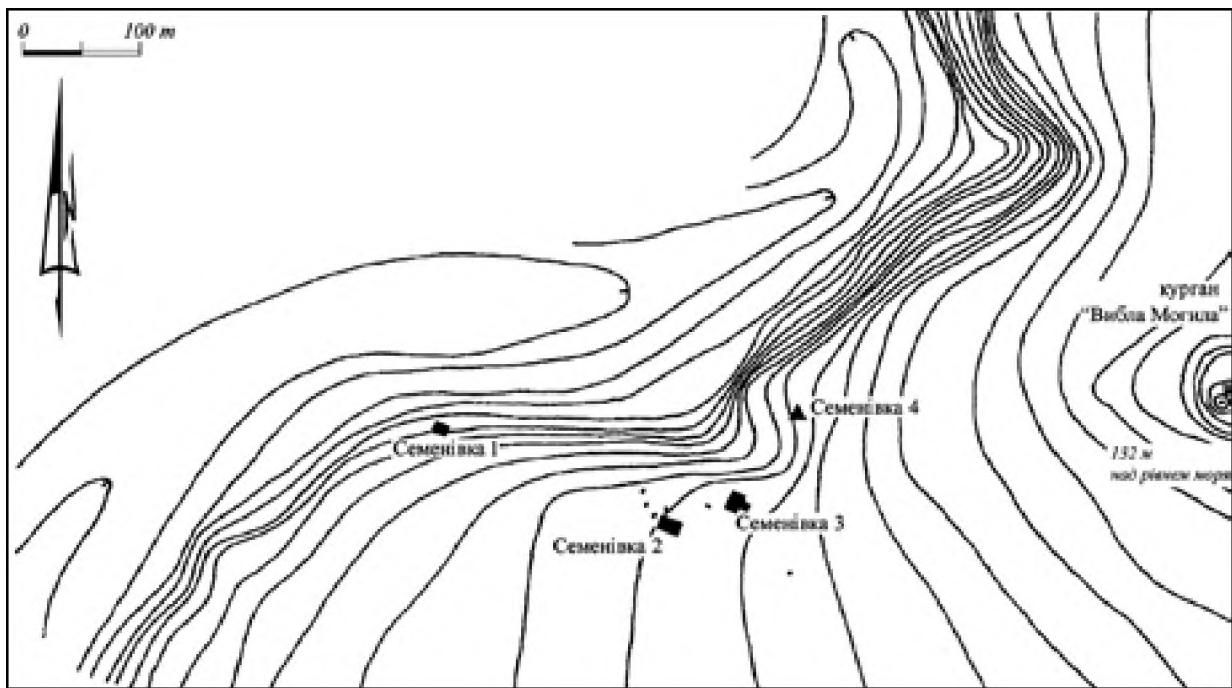

Рис. 1. Пізньопалеолітичні місцезнаходження Канівського Подніпров'я.

Fig. 1. Upper Palaeolithic localities of Kaniv Dnieper Region.

Рис. 2. Загальний план та вигляд на місце розташування Семенівських палеолітичних пам'яток із кургана «Вибла Могила».

Fig. 2. The general plan and view of localization of Semenivka Palaeolithic sites from “Vybla Mohyla” burial mound.

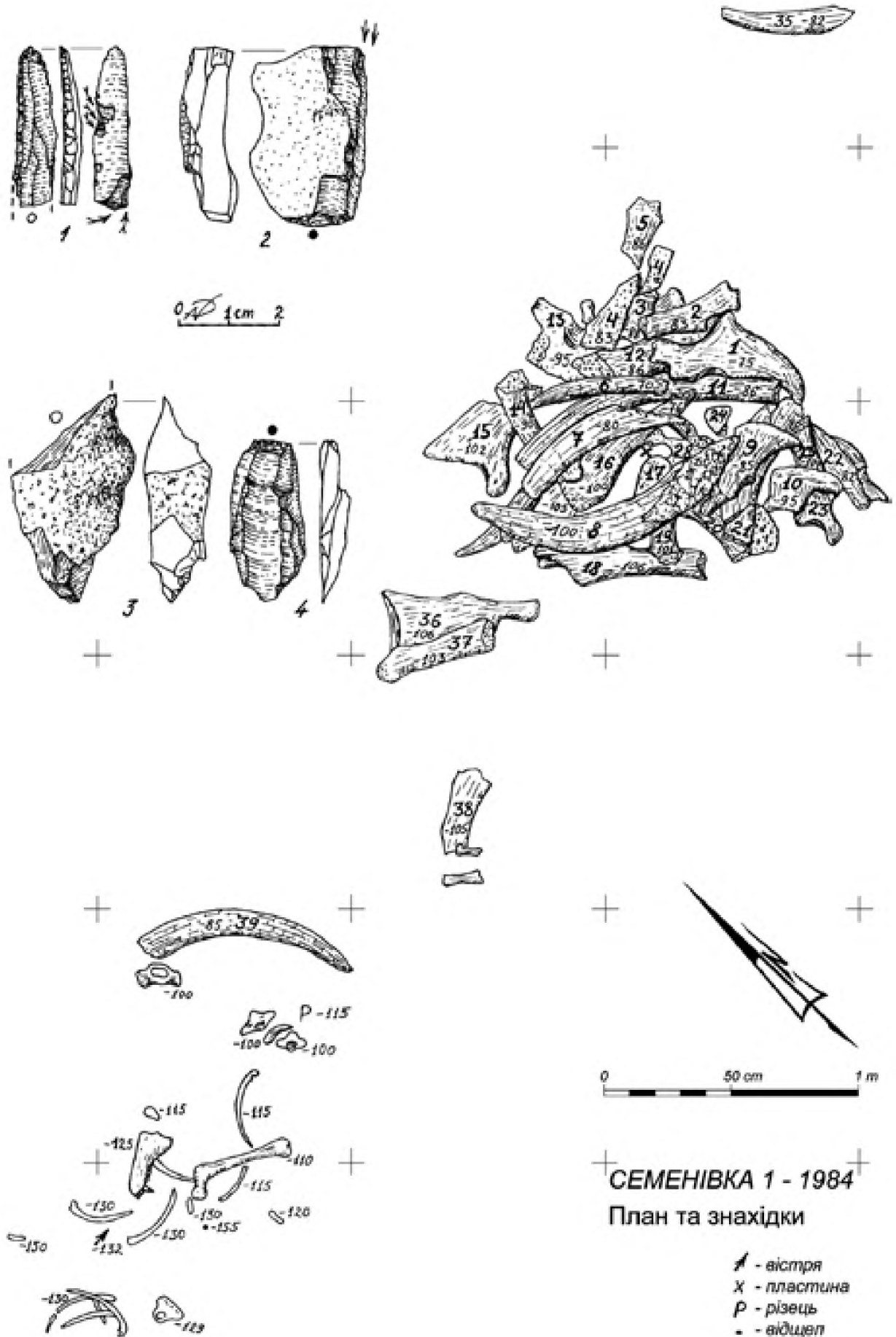

Рис. 3. Семенівка 1. План розкопу та знахідки.
Fig. 3. Semenivka 1. Plan of excavations and finds.

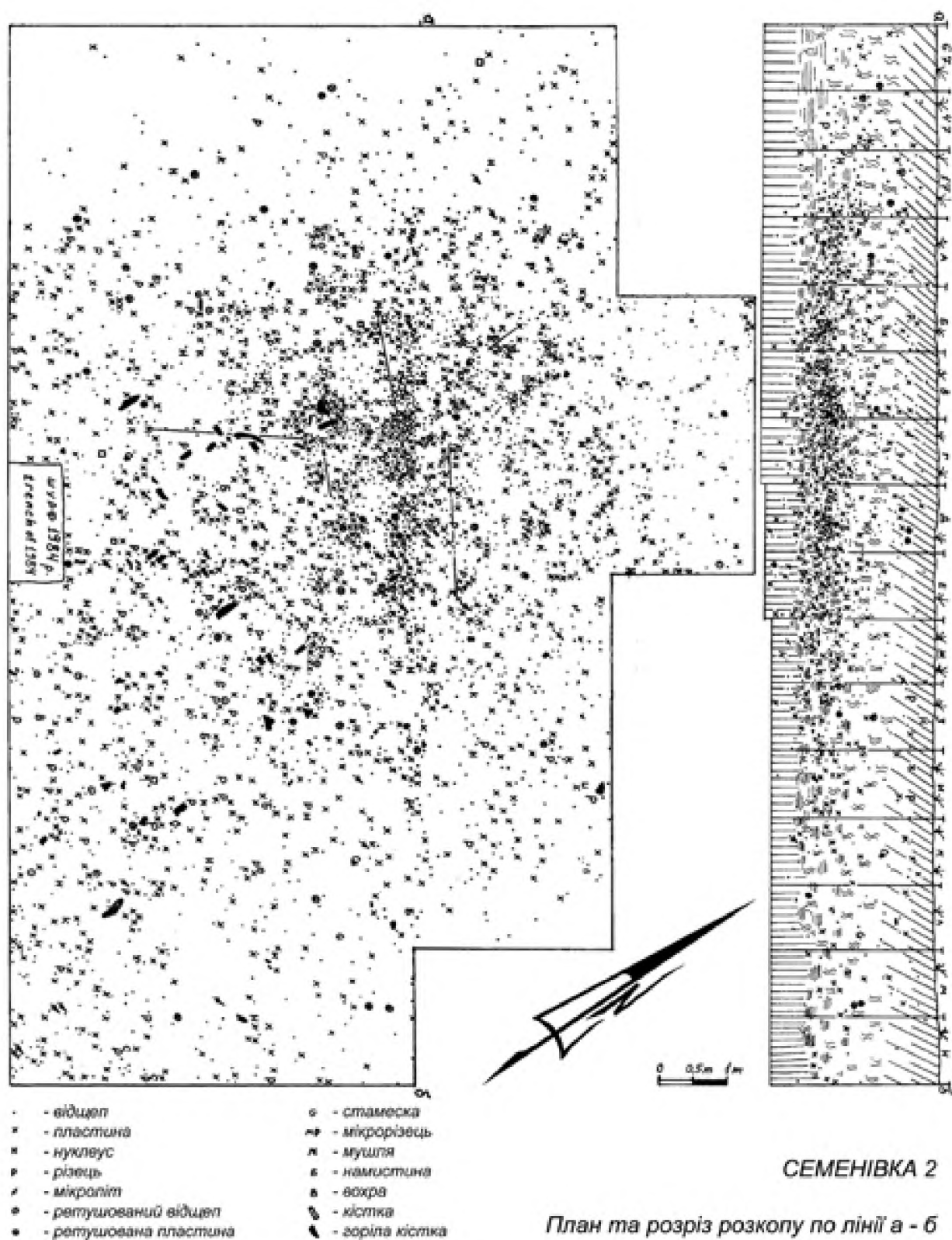

Рис. 4. Семенівка 2. Загальний план та профіль розкопу.
Fig. 4. Semenivka 2. The general plan and section of the site.

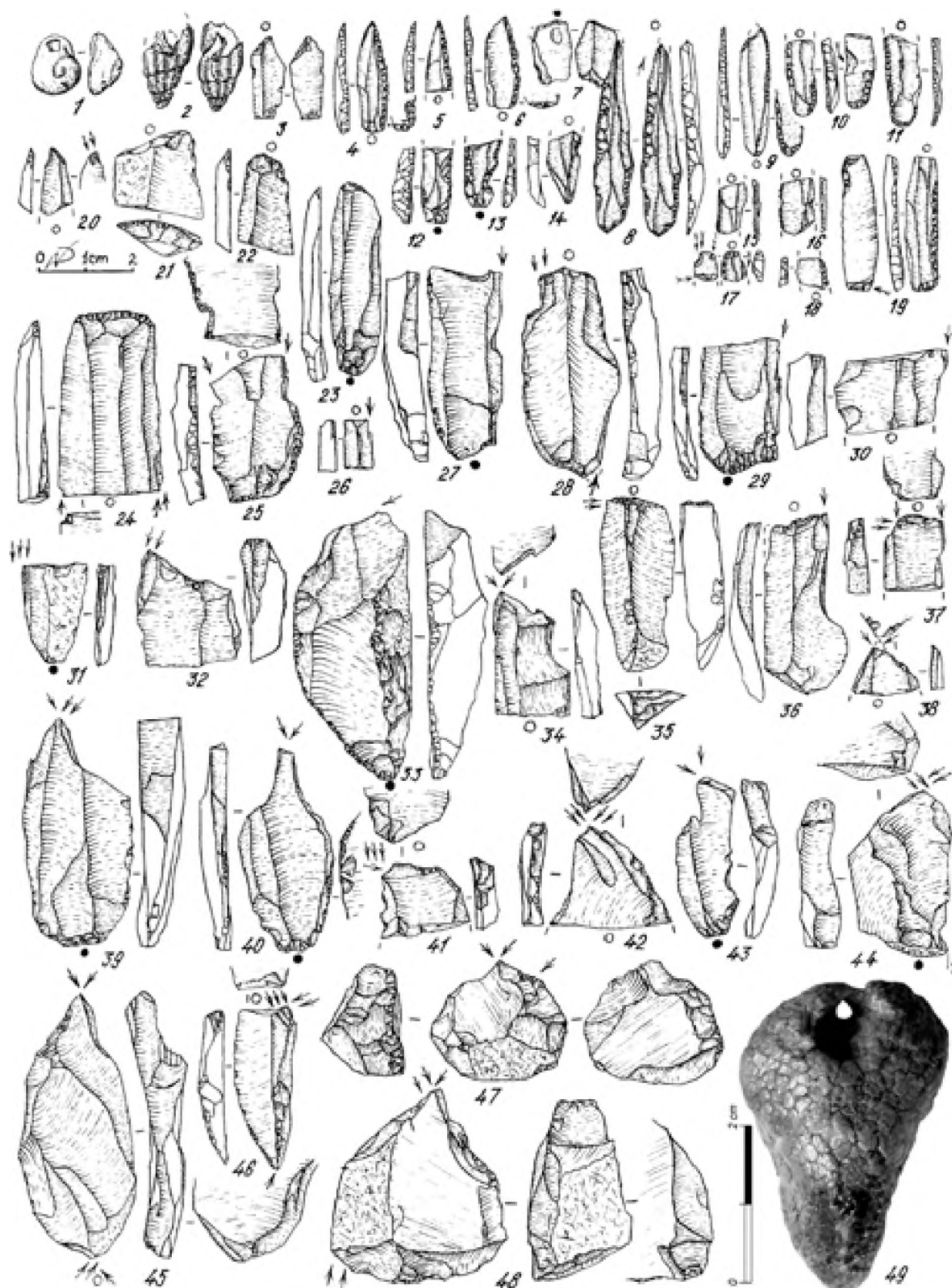

Рис. 5. Семенівка 2. Знахідки з культурного шару.

Fig. 5. Semenivka 2. Finds from cultural layer of the site.

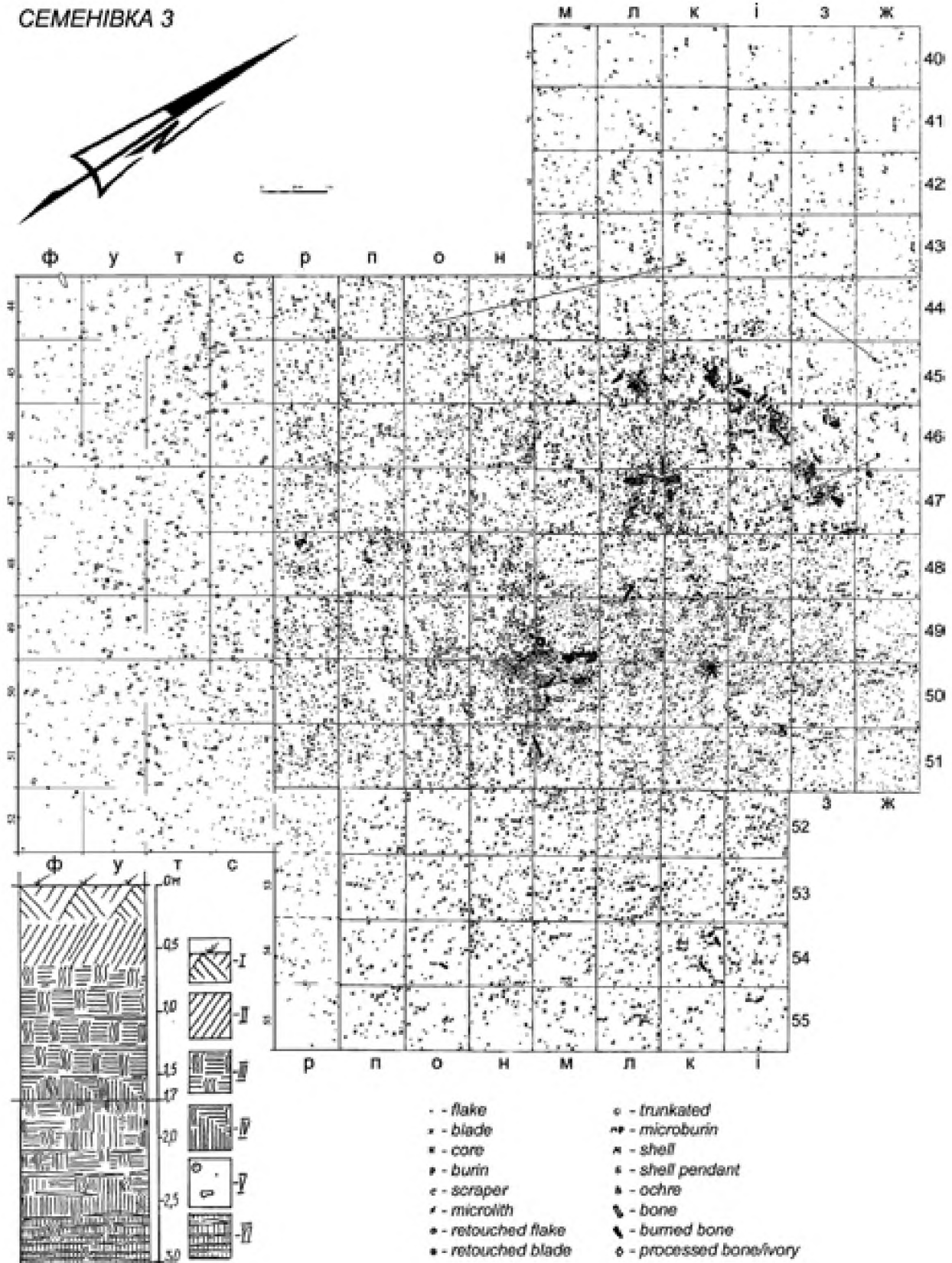

Рис. 6. Семенівка 3. Загальний план розкопок.
Fig. 6. Semenivka 3. The general plan of excavations.

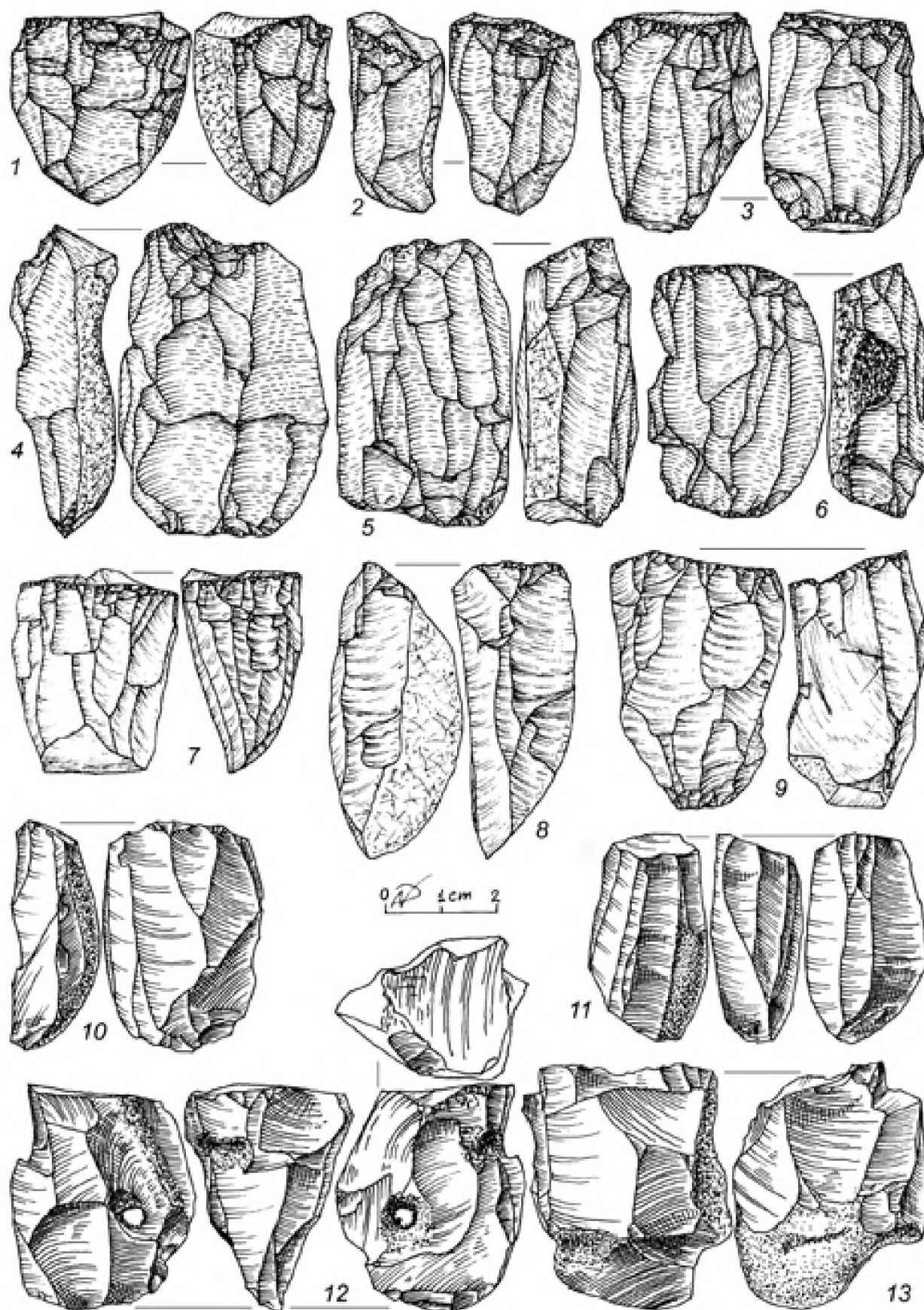

Рис. 7. Семенівка 3. Нуклеуси.
Fig. 7. Semenivka 3. Cores.

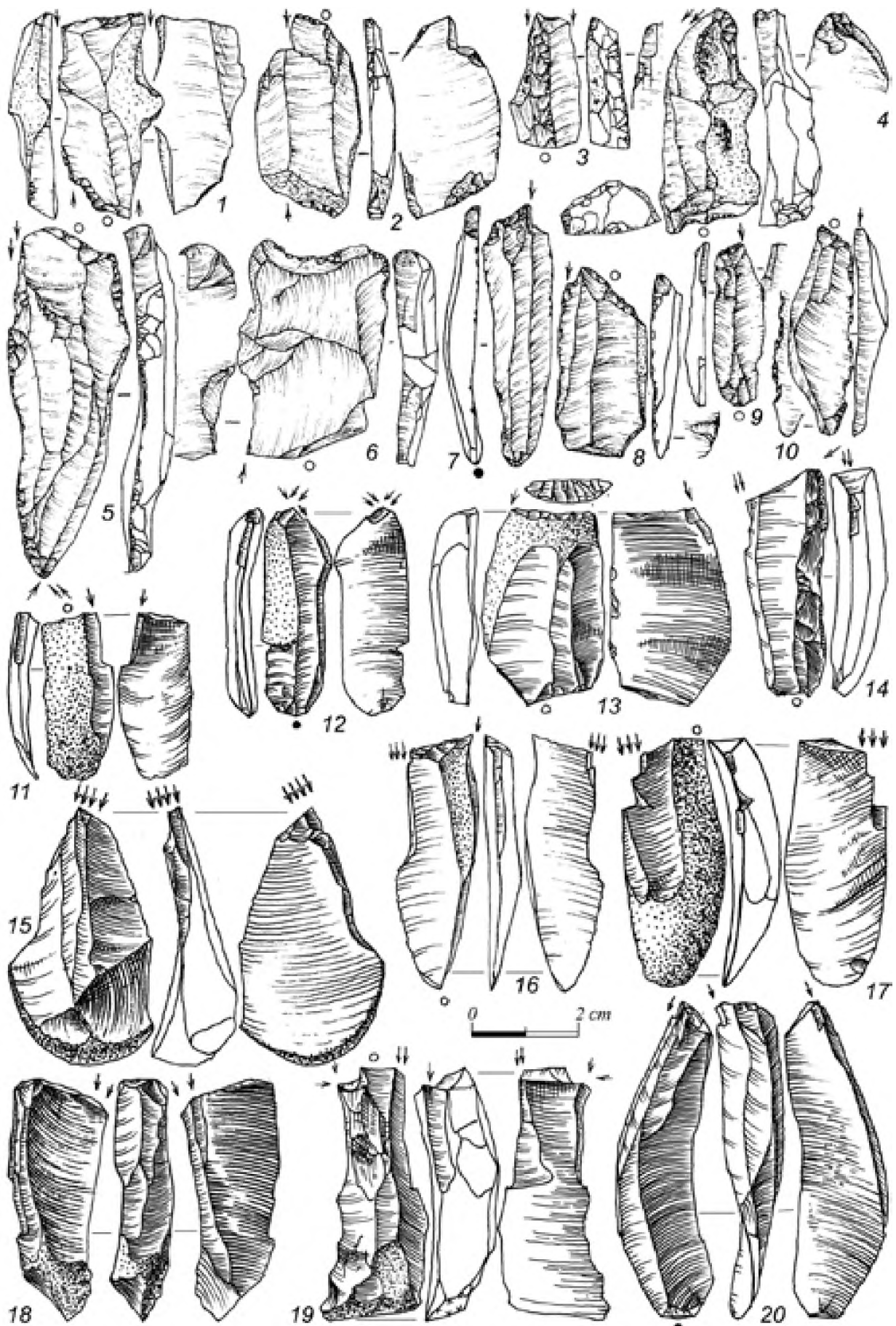

Рис. 8. Семенівка 3. Різці.
Fig. 8. Semenivka 3. Burins.

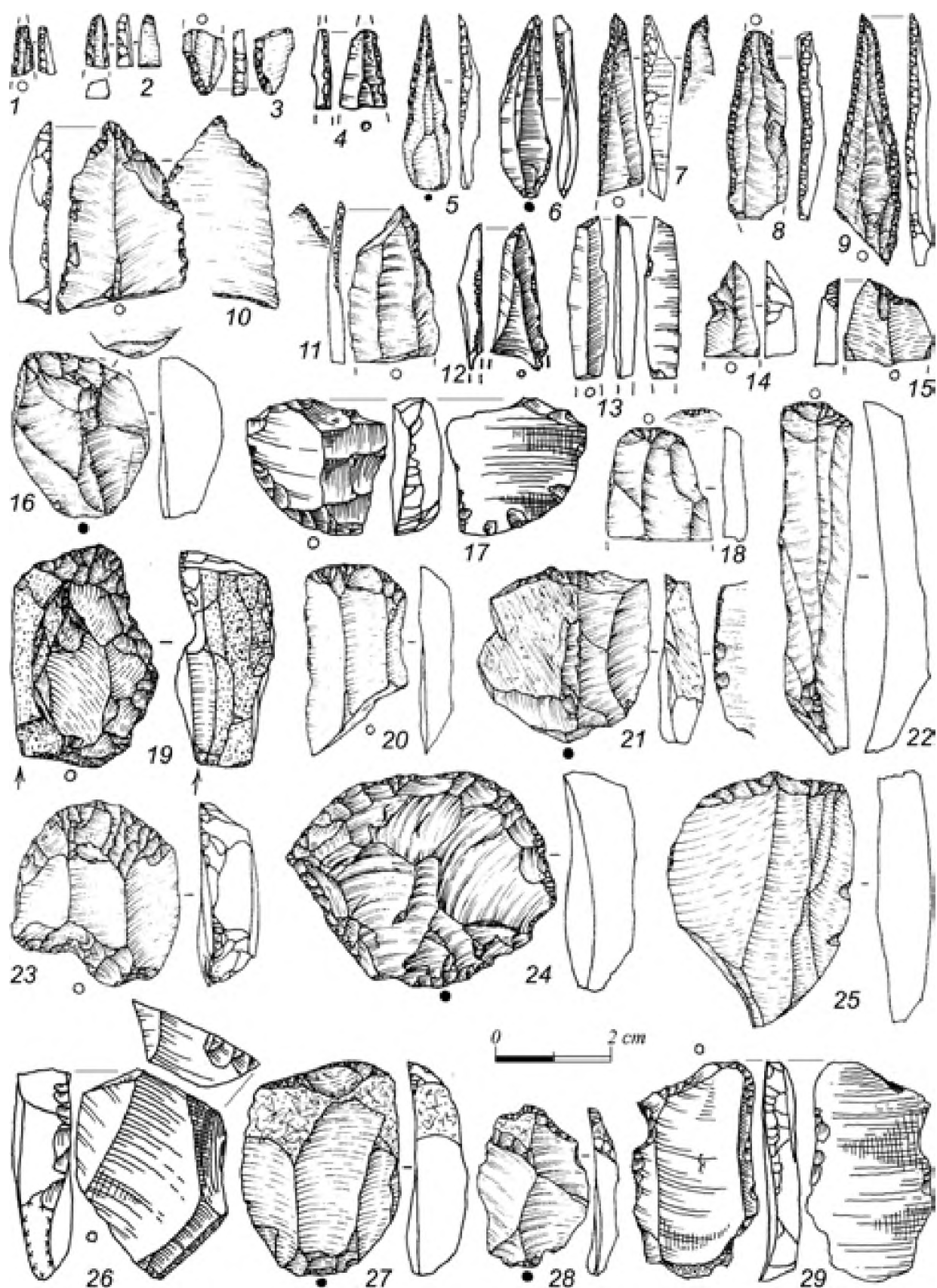

Рис. 9. Семенівка 3. Крем'яні проколки, свердла, скребачки та скребачкоподібні знаряддя.
 Fig. 9. Semenivka 3. Awls, borers, end scrapers and scraper-like tools.

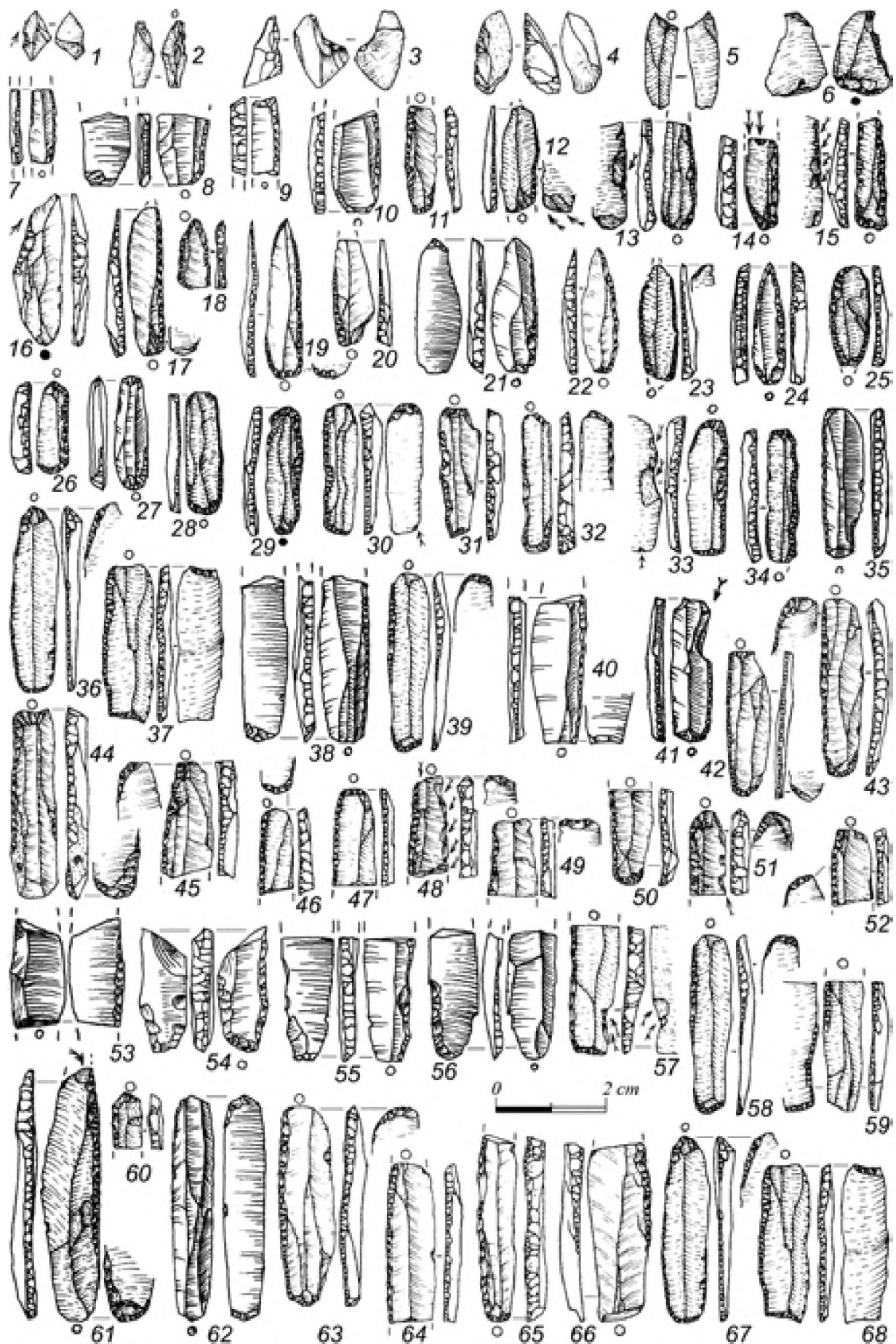

Рис. 10. Семенівка 3. Мікроінвентар стоянки.
Fig. 10. Semenivka 3. Microlithic assemblage.

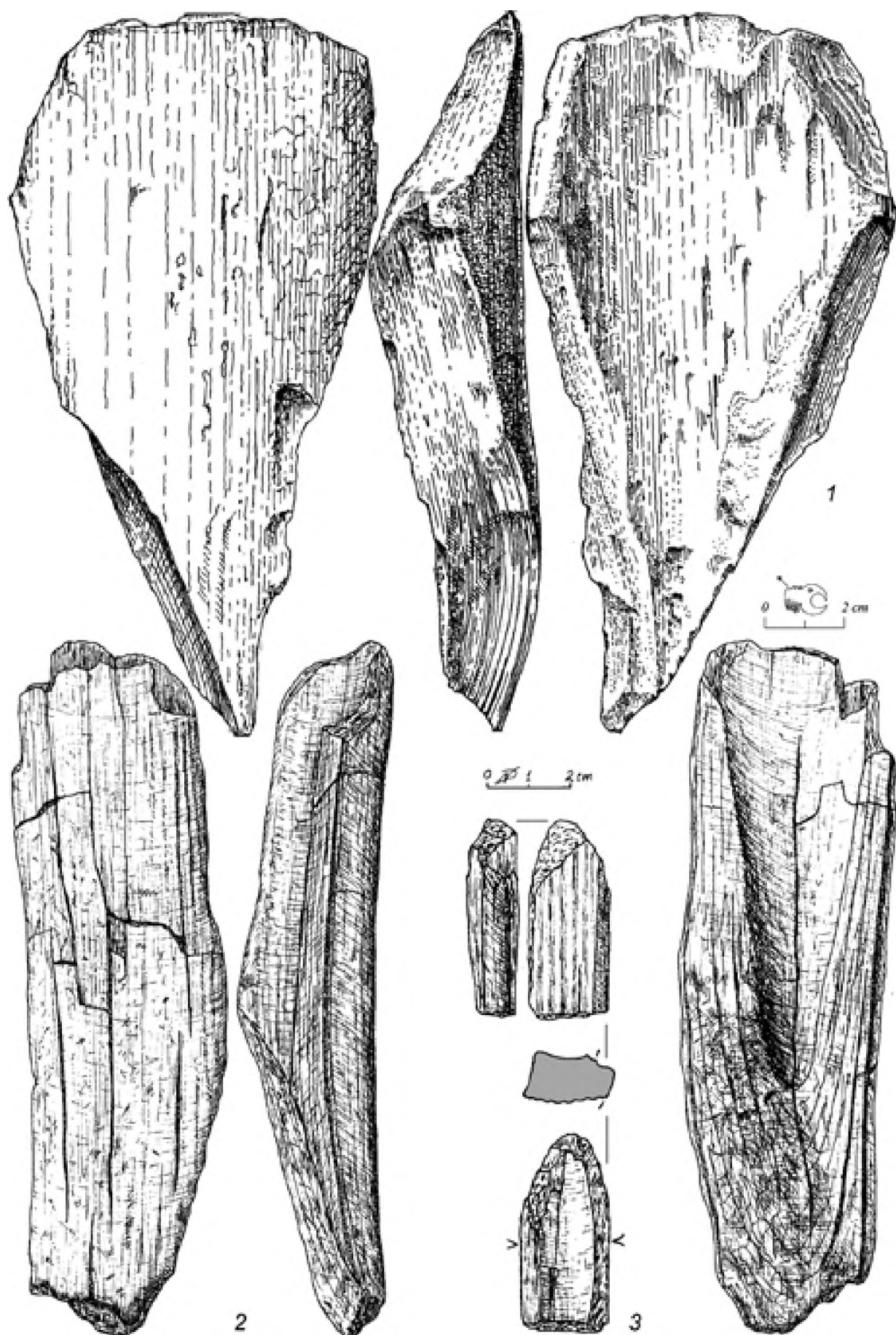

Рис. 11. Семенівка 3. Знаряддя з трубчастих кісток та відщепів бивня мамонта.
Fig. 11. Semenivka 3. Tools from long bone and tusk flakes.

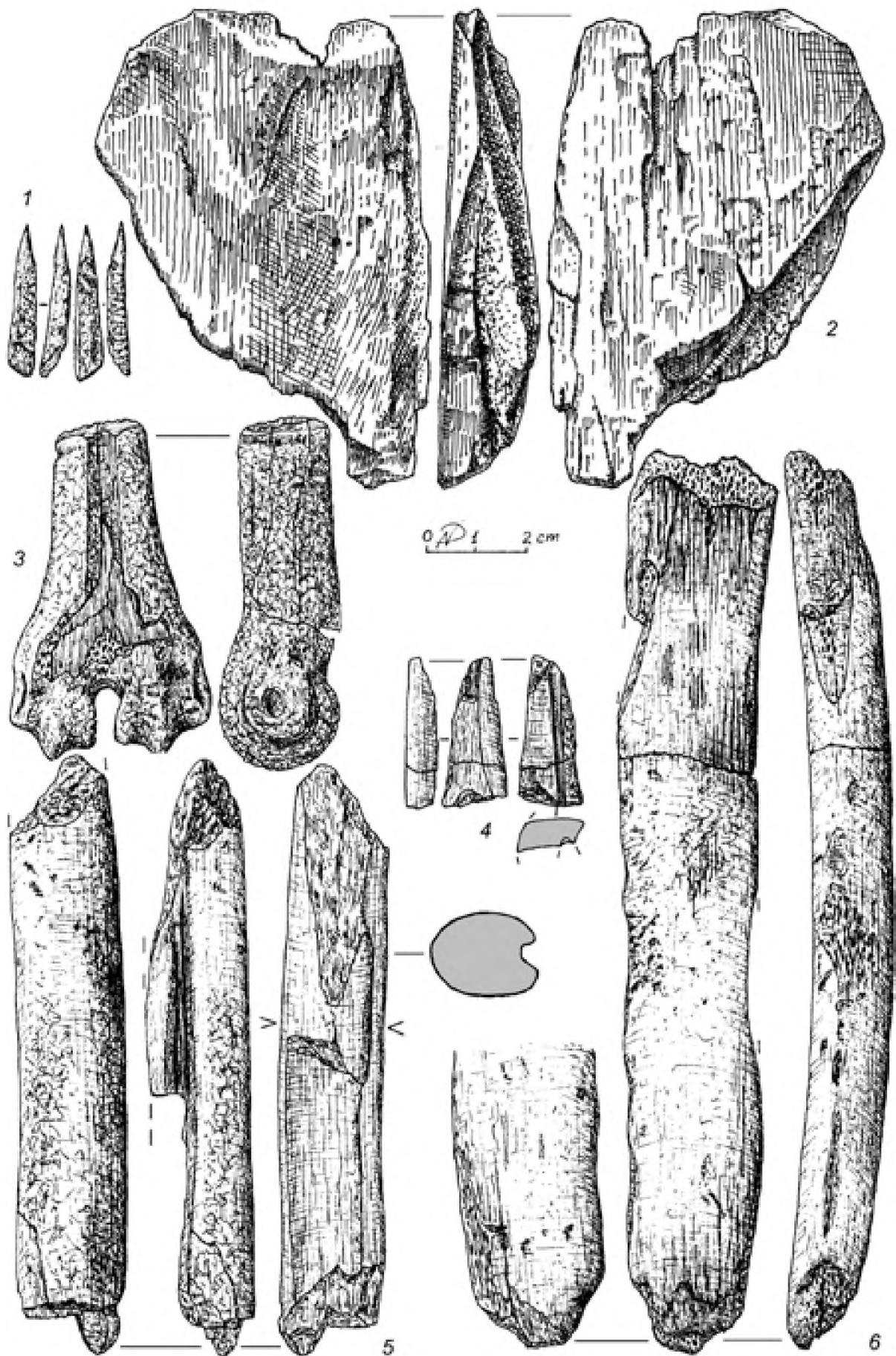

Рис. 12. Семенівка 3. Вироби з кістки та бивня.
Fig. 12. Semenivka 3. Processed bones and tusk.

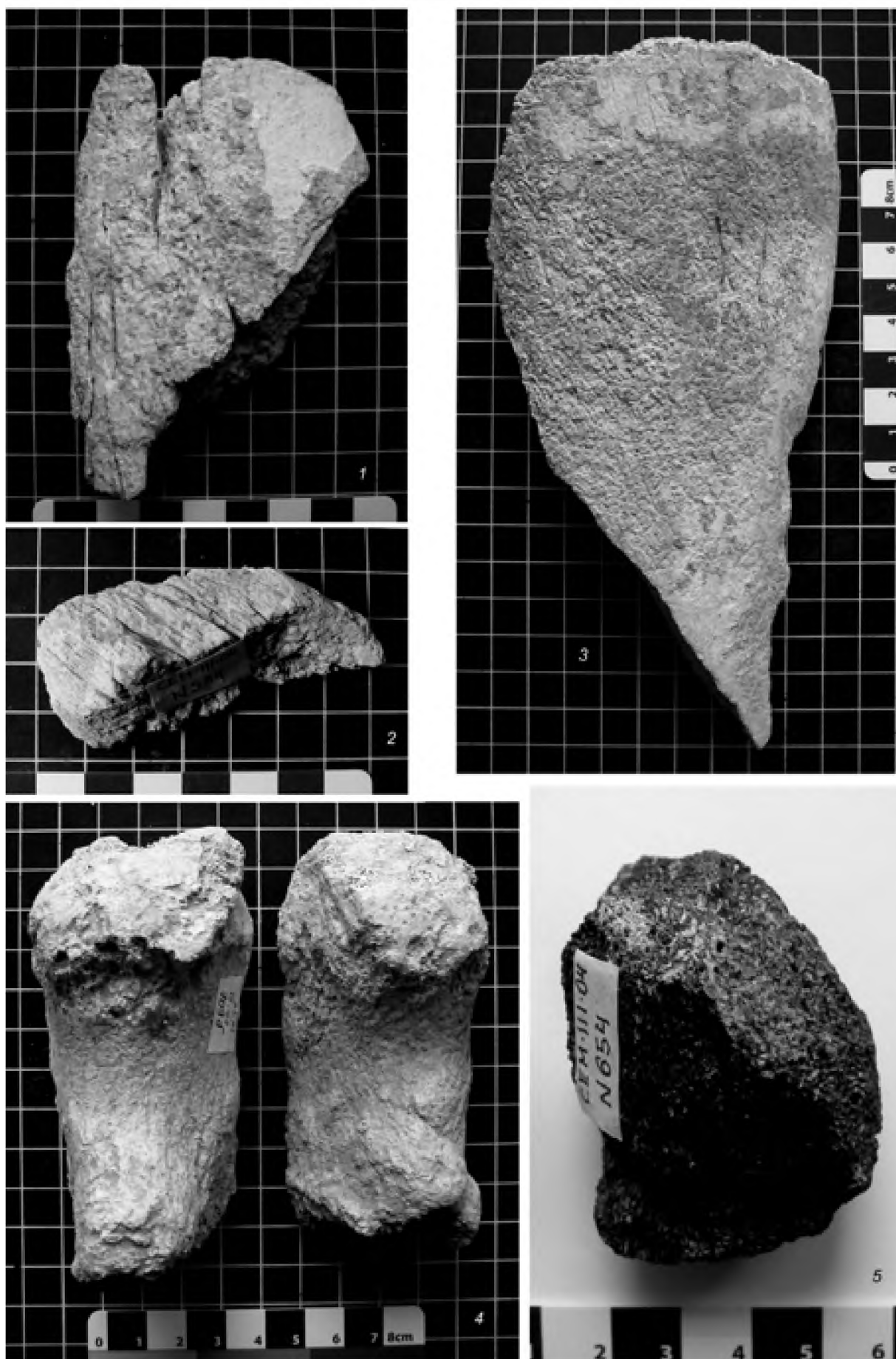

Рис. 13. Семенівка 3. Оброблена кістка.

Fig. 13. Semenivka 3. Processed bones.

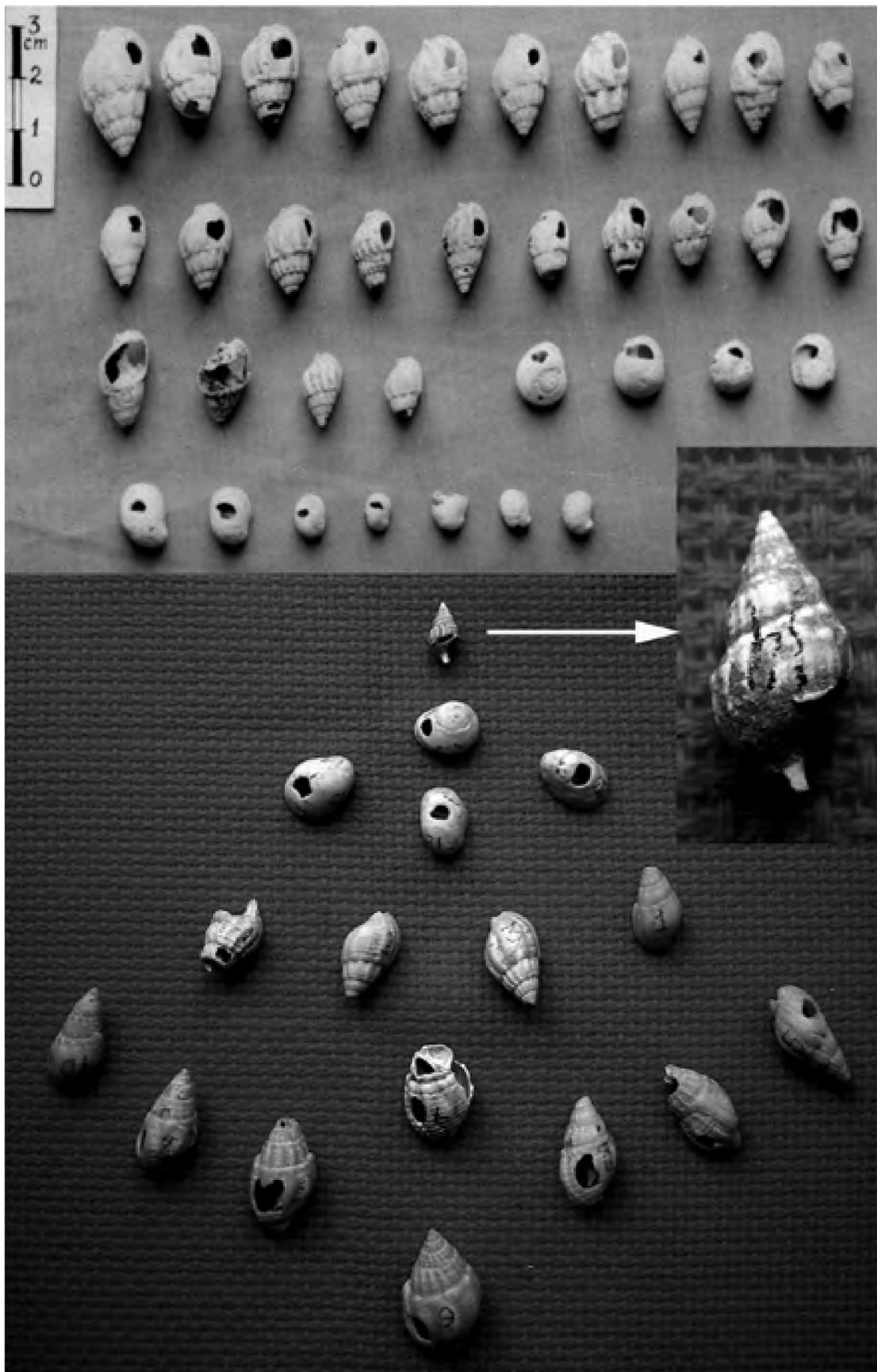

Рис. 14. Семенівка 3. Мушлі молюсків та прикраси з них.

Fig. 14. Semenivka 3. Mollusk shells and pendants from them.

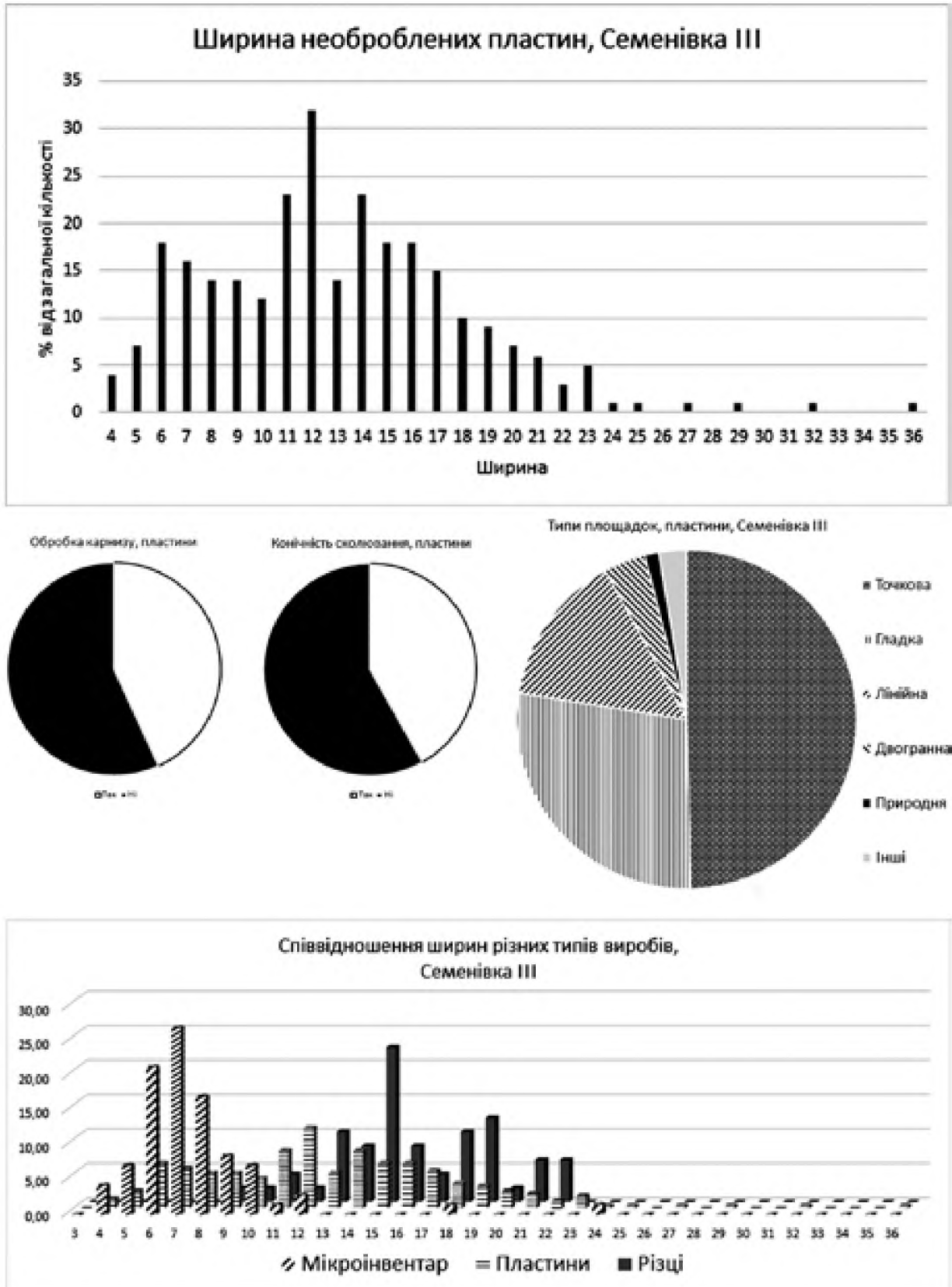

Рис. 15. Особливості первинної обробки кременю на стоянці Семенівка 3.

Fig. 15. Particularities of primary lithic technology at Semenivka 3 site.

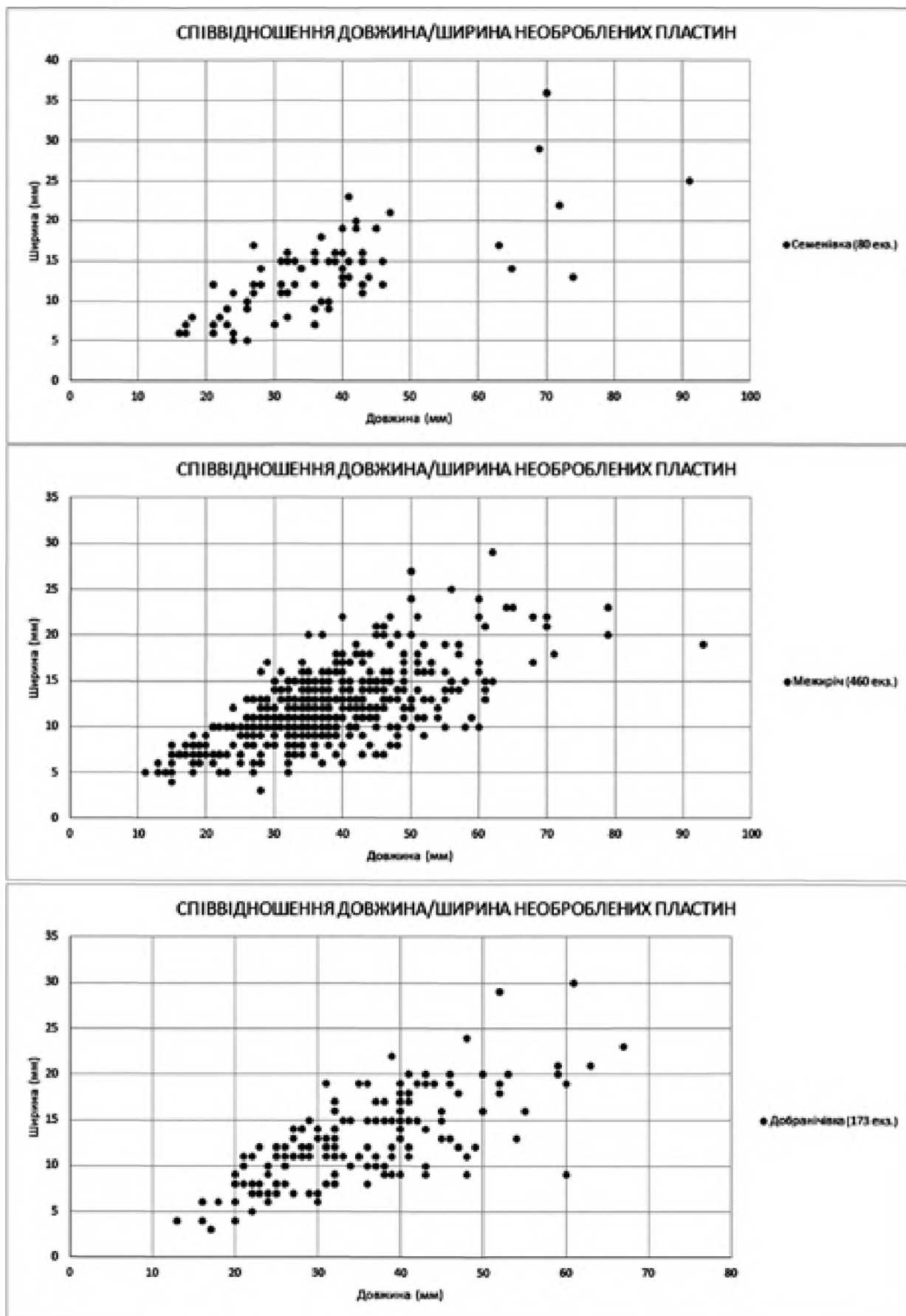

Рис. 16. Порівняння параметрів пластинчастих сколів із Семенівки 3, Межирічів та Добранічівки.
Fig. 16. Comparative analysis of blades' parameters from Semenivka 3 site, Mezhyrich and Dobranichivka.

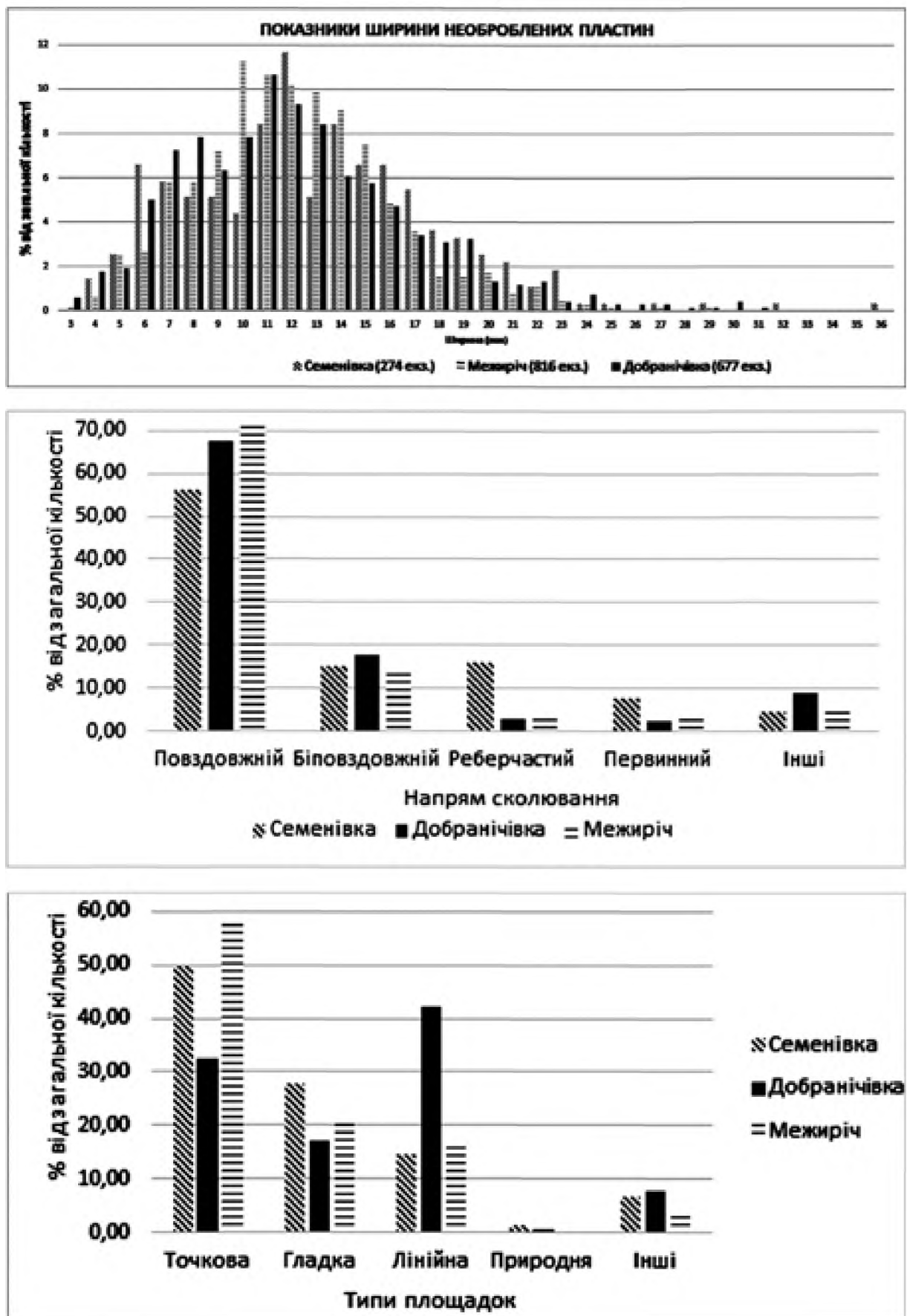

Рис. 17. Порівняння параметрів пластинчастих сколів із Семенівки 3, Межирічів та Добранічівки.

Fig. 17. Comparative analysis of blades' parameters from Semenivka 3 site, Mezhyrich and Dobranichivka.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Кам'яна доба України

Збірник наукових статей

Випуск 17–18

Пам'яті Д.Ю. Нужного

Науковий редактор випуску
доктор історичних наук, професор *Залізняк Л.Л.*

Літературний редактор *Нездолій О.І.*

Комп'ютерна верстка *Пічкур Є.В.*

Надруковано в *авторській редакції*

Обкладинка *Залізняк Л.Л., Нездолій О.І., Пічкур Є.В.*

Здано до складання 05.10.2017 р. Підписано до друку 14.11.2017 р.
Формат 60×84/8. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 27,9. Обл. вид. арк. 28,28.
Тираж 300 прим.

Видавець Олег Філюк
07300, м. Вишгород, вул. Дніпровська, 36, кв 97
Свідоцтво Державного комітету телебачення
і радіомовлення України
(Серія ДК №4506 від 18.03.2013 р.)

Друк:
ФОП Поліщук О.В.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №2142 від 31.03.2005
07400, м. Бровари, вул. Незалежності, 2, кв. 148
тел. (044) 592-13-49